

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ОБДАРОВАНОЇ ДИТИНИ

Кремень В. Г., Гальченко М. С., Ільїн В. В.

**ФІЛОСОФІЯ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ДИТИНИ:
ОБДАРОВАНІСТЬ, ЗНАННЯ, ТВОРЧІСТЬ**

Навчальний посібник

Київ
2023

УДК 101: 37.04

К 79

*Рекомендовано до оприлюднення Вченою радою
Інституту обдарованої дитини НАПН України
(протокол № 11 від 13 грудня 2023 р.)*

Рецензенти:

Братасюк М. Г.

доктор філософських наук, професор, професор
кафедри філософії Львівського національного
університету імені Івана Франка

Свириденко Д. Б.

доктор філософських наук, професор, завідувач
кафедри UNESCO з наукової освіти Українського
державного університету імені Михайла Драгоманова

К 79 Кремень В. Г., Гальченко М. С., Ільїн В. В. Філософія як засіб розвитку дитини: обдарованість, знання, творчість : навчальний посібник / В. Г. Кремень, М. С. Гальченко, В. В. Ільїн. – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023. – 104 с.

ISBN 978-617-7734-47-4

У навчальному посібнику розглядається проблема філософії для дітей. Визначено основні тенденції формування творчого мислення школярів у контексті головних принципових положень філософського знання. Показано значення і роль філософії у вихованні самодостатності молодого покоління. Підкреслено, що філософія завжди спрямована на конкретну людину, з її настроями і бажанням знайти відповіді на доленосні питання життя. Обґрунтовано необхідність вивчення філософії молодим поколінням.

Матеріал навчального посібника розрахований на учнів закладів загальної середньої освіти, учителів, усіх, хто цікавиться проблемами філософії.

© В. Г. Кремень, М. С. Гальченко, В. В. Ільїн, 2023

ISBN 978-617-7734-47-4

© Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	4
1. Що таке філософія?	6
2. Шляхи до мудрості.....	16
3. Лабіринти розуму.....	26
4. Відповідність філософського образу мислення філософському образу життя.....	36
5. Простір філософського мислення.....	45
6. Світ життя людини	59
7. Філософія і технологія	74
8. Свобода як вибір	88
ВИСНОВКИ.....	102

ВСТУП

*«Я знаю багато прекрасних наук,
але науки більш прекрасної за філософію не знаю»*

Г. Гегель

Упродовж століть філософія була джерелом відповідей стосовно призначення і сенсу існування людини у світі, пошуку шляхів до справжнього життя. Водночас філософія постає тією інтелектуальною силою, до якої прагне кожна мисляча особистість. Це свідчить про потребу людини у філософії, яка завжди була і залишається основою духовного життя людини.

Філософія є виразом духовної свободи, вона є внутрішньою опорою для продуктивної життєдіяльності. Мета філософії – зробити людину вільним громадянином світу, допомогти повірити в силу власного розуму та правильності свого вибору.

Філософія ставить під сумнів найбільш очевидні істини. У цьому плані вона постає найвищим розумовим зусиллям, що дає людині змогу знайти себе. Необхідно відрізнити філософію, як систему розумно обґрунтованих і апробованих «серцем» переконань, від поверхневих думок і міркувань, що претендують на істину. У своїй фрагментарній формі вони містяться в будь-якій галузі науки, художньої творчості, повсякденному житті.

Філософія надає завершення та повноти картині світу. З огляду на це, філософське знання завжди спрямоване на конкретну людину з її настроями і бажанням знайти відповіді на доленосні питання життя. Філософія уособлює мудрість і знання, віру і розум, свободу і творчість. Вона стверджує творчі начала в житті людини, долає суперечності на шляху до її самовдосконалення. Філософувати – означає вміти мислити. Філософія організує процес пізнання та мислення, робить його повно-

цінним і потрібним для людини. Завдяки цьому відбувається процес постійного духовного оновлення особистості.

Філософія необхідна, оскільки формує систему ідей, переконань, цінностей, духовних і душевних переживань, турботу про світ і людей. Завдяки філософії людина живе діяльно і продуктивно для себе та суспільства.

Запропонований навчальний посібник є міркуванням про філософію, про її проблеми, про сутність філософського мислення та відповідну йому життєву позицію. Їх розгляд допоможе молодій людині стати мислячою, розуміючою особистістю, стати громадянином. Світ філософії відкриває істину кожному для себе, кожному своєю.

Цілком справедливими є слова видатного українського педагога *В. О. Сухомлинського*, що філософія для дітей має право на життя. Під нею розуміють кардинальні питання філософії, але вони мають бути поставлені і розв'язані в дусі дитячого мислення. Для цього професійним педагогам-філософам і потрібно створити продуману систему філософування для пізнання й оволодіння світом.

Навчальний посібник пропонує свою версію розуміння головних проблем філософського знання про світ, його пізнання, розуміння того, як пов'язані між собою наше минуле й майбутнє. Потрібно усвідомлювати, що, викладаючи дитині філософські ідеї, ми ставимо її в складну пізнавальну ситуацію, і наш обов'язок – бачити і враховувати її труднощі, як і її особисті ресурси, апелювати як до достовірних знань, так і до критичного мислення, уяви, гри.

Запропонований навчальний посібник може сьогодні знайти застосування в просторі вітчизняної освіти, відкрити ширший доступ для творчості та пізнання нашого складного світу.

1. ЩО ТАКЕ ФІЛОСОФІЯ?

«Час людського життя – мить; його сутність – вічна течія; будова всього тіла тлінна; душа загадкова; слова недостовірні; життя – боротьба і мандри по чужині; посмертна слава – забуття. Але що може вивести на шлях? Ніщо, крім філософії»

Марк Аврелій

Що являє собою філософія? Питання не таке просте, як може видатися на перший погляд. Чи можна мудрість, до якої *Сократ* запрошував *Ксенофонта*, назвати мудрістю? І чи кожна людина може стати філософом?

Поширеною є думка, що кожна людина є філософом. Коли хтось багато говорить, то йому дорікають у надмірному філософуванні. Проте більш правильно вважати, що кожна людина *може бути філософом*, але не кожна ним стає. Видатний давньогрецький мислитель *Арістотель* говорив, що філософія починається зі здивування. Він мав на увазі здивування перед величною безкінечністю світу, його гармонією та доцільністю, що змушує людину шукати їх причини і сутність. Але чи кожний може дивуватися нескінченності та глибині зоряного неба, захоплюватися не лише красою моря, гір, тишею літньої ночі, а й красою слова і чіткості думки? Вміння думати, робити розумні висновки і означає мудрість, або Софію.

Термін «Софія» виникає в Давній Греції і уособлює «знання», «вміння», але насамперед мудрість. Але бути мудрецем – «софосом» не означає бути філософом. Потрібно розрізнити поняття «*софіст*» і «*філософ*». Софісти претендували на остаточне знання і володіння мудрістю, що приводило зрештою до логічних помилок і понятійних спекуляцій.

Недаремно сьогодні термін «софістика» розуміють як набір слів і речень, за якими немає смислу, або міститься прагнення привести співрозмовника до хибної думки. Софісти першими почали брати плату за навчання різних наук, часто виступали адвокатами в судах, подаючи суть справи «всупереч істині».

Якщо термін «софіст» пов'язаний із *Софією*-мудрістю, то побудовані ними «софізми» (від гр. – омана, хитрість) з'явилися пізніше. Це сталося насамперед тому, що в софістичних школах захоплювалися формальною стороною слів і понять. Але, не зумівши підкорити логіку думки і слів, стали трактувати і світ, і справи людські як такі, що виходять не з реального, а бажаного. Тобто «називаючи, – і визначаю, і обумовлюю».

Спочатку софістика постає як гра розуму і несподіваний інтелектуальний ракурс, але з часом вона відокремилася і прийняла форми, з якими здоровий глузд погоджуватися відмовлявся. Мистецтво маніпулювати словами – *риторика* – стало полем гри людського розуму і доказом будь-яких наперед узгоджених, прийнятих установок. Софісти заохочували своїх учнів як за переконливі твердження (наприклад, «кіт ловить мишею»), так і за доказ протилежної тези («миші ловлять котів»).

На противагу софістиці сформувалося й утвердилося інше розуміння *Софії*-мудрості, але мудрості божественної. На її основі і виникає філософія – *любов до мудрості*. Отже, любити мудрість, тобто бути *філософом*, можна лише тоді, коли мудрість, за якою стоять божественні сили, може відповідати взаємністю. Філософом є та людина, яку любить *Софія*-мудрість. Саме така людина може поставити питання, які хвилюють усіх: «Хто ми такі? Навіщо живемо? У чому сенс такого життя?»

Наука відповідає на безліч питань, але є і філософські питання, яких, по суті, не так і багато. На кожне з них філософія в процесі свого історичного розвитку дає також безліч різних відповідей, але своїх. Виходить, що ставити філософські питання легше, ніж відповідати на них. І сьогодні кожна конкретна людина має шукати на ті ж питання власні відповіді. Не можна просто зайти в Google і з'ясувати, чи існує Бог і чи є життя після смерті. Проте знайомство з міркуваннями інших людей, і особливо мислителів, допомагає нам сформулювати власний погляд на життя.

Першим свої міркування про смисл життя філософією (любов'ю до мудрості) назвав *Піфагор*. Людське життя, на його думку, можна порівняти з ринком та Олімпійськими іграми. На ринку є продавці і покупці, які шукають вигоди. На іграх учасники турбуються про славу та вшанування, а глядачі уважно спостерігають за тим, що там відбувається. Так і в житті: більшість турбується про багатство і славу, і лише невелика кількість людей не бере участі в цій гонитві, але споглядає і досліджує природу речей. Вони називаються *філософами* – *любителями мудрості*, а не софосами або софістами – мудрецами, тому що лише божество може володіти всеосяжною мудрістю, а людині властиво хіба що прагнути до неї.

Божественність *Софії*-мудрості в давньогрецькій релігійно-міфологічній традиції обумовлена її взаємозв'язком із богинею *Афіною*, яка опікувалася справами будівництва, впорядкування, художньої творчості та ремесла. Сама Афіна має багато спільного з Софією, проте мудрість у грецькій філософії не виступає як окрема персона. А от у християнській традиції, у якій розвинулося вшанування святих і мучеників, *Софія*-мудрість виступає матір'ю трьох божественних чеснот – *Віри*, *Надії* й *Любові*.

Філософія не виникає сама по собі. Її предтечею були міфологічні уявлення, які були вже поширені та домінували в час появи перших філософів. Міфи віками передавали від покоління до покоління перекази про богів та їхні діяння. Кожна країна мала свої міфи і богів. У Давній Греції богів звали *Зевс* і *Аполлон*, *Гера* і *Афіна*, *Діоніс* і *Асклелій*, *Марс* і *Гефест* та багато інших. У міфології Київської Русі богами були *Перун*, *Стрибог*, *Дажбог*, *Велес* та ін., які уособлювали різні сили природи, від яких залежала людина.

Приблизно в VII ст. до н. е. значна частина міфів була записана *Гомером* і *Гесіодом*, що різко змінило ситуацію: письмовий текст дав змогу розпочати обговорення міфів.

Міф – це образна варіація художнього епосу з явно вираженим тяжінням до героїко-фантастичного відтворення дійсності. У міфах давні люди зашифрували свої *знання* – світорозуміння: походження світу, питання першопричини, поява з неї богів і людей. Найважливіша складова

частина в міфах – це схеми діяльності в навколишньому світі: соціальна взаємодія, самоствердження, ритуальні та містичні дії, лінії поведінки, символічні обряди.

З появою в Греції полісів, тобто міст-держав, поширилося використання праці рабів, що надало вільним громадянам можливість отримати вільний час для заняття політикою, культурною діяльністю і ставити філософські питання, не звертаючись за допомогою до традиційних міфів. Починає стверджуватися таке важливе духовне явище, як релігія.

На відміну від міфології, релігія – символічно-фантастичне відтворення дійсності, що спирається на впевненість в існуванні вищих, надприродних, потойбічних сил, які визначають певний порядок світу і долю людини. Основою «живої» релігійності є міфологічне світорозуміння і діяльність. З міфології в релігію прийшли фетишизм, ритуальність.

Теорій про походження релігії існує чимало, але один факт очевидний: людина створювала у своїй уяві богів завжди. Якщо певна релігійна ідея з яких-небудь причин не влаштувала людей, то вони просто заміняли її новою. Бог, якому поклонялися іудеї, християни і мусульмани, відіграв вирішальну роль у нашій історії, і взагалі це була одна з найвеличніших ідей усіх часів.

Ствердження релігії було обумовлене зміною соціально-культурних та економічних умов життя. Це вимагало більш зрілого узагальнення поняття «сакрального універсуму», у якому людина тепер бачила більше божественних знаків, магічних циклів, таємниць, урочих чинників, які належало розшифрувати як волевиявлення вищих сил. Для цього потрібен був інший, філософський стиль мислення, який надалі активно використав досягнення міфології і релігії у сфері духовного досвіду.

Важливим фактором становлення філософії було і залишається мистецтво. У VII–V ст. до н. е. Давня Греція демонструє високий рівень розвитку мистецтва, яке й сьогодні залишається неперевершеним зразком єдності форми і змісту. Соціально-політичне і культурне життя в Афінах цього періоду твориться не в палацах, а на площах, у місцях народних зібрань. Сюди приїжджають скульптори, архітектори, художники, поети, драматурги, філософи. В Афінах постійно або тимчасово

жили: історики *Геродот* і *Фуکیدід*, скульптори *Фідій* і *Мирон*, поет *Піндар*, трагіки-драматурги *Есхіл*, *Софокл*, *Евріпід*, комедіограф *Аристофан*, філософи *Анаксагор*, *Протагор*, *Демокріт*, *Сократ*, *Платон*, *Аристотель*.

Давньогрецькі мудреці були одночасно поетами-ліриками чи трагіками. Трагедії передувала хорова лірика, яка була філософською лірикою, оскільки за місцем своїм у суспільному житті була жанром соціально-виховним. Тобто вона покликана була узагальнювати, осмислювати, нормалізувати ті події, які вона представляла.

Трагедії були не лише жанром мистецтва, а й давали зразки поетичної мудрості. Трагедії вражали гострим сюжетом, потрясіннями, «дихали» моральними сентенціями і настановами. У кожній трагедії наступав момент («агон»), коли персонажі в словесному протиборстві виражали своє життєве кредо. У *Софокла* – це суперечка правди і неправди, у якій правда, на жаль, не пробивається, не проявляється в душі трагічного героя і тим важче дається йому прозріння. У *Евріпіда* також зіткнення двох світоглядів становить ядро трагедії. Однак дві філософії зіштовхуються не як правда і неправда, а як дві позиції, однаково переконливі й однаково недостовірні. Істина не народжувалася і в цій суперечці, у ній руйнувалися серця, ламалися долі. Давньогрецькі драматичні твори не втрапили свого сенсу і нині. Усі знають, що мистецтво підносить і виховує нас. Аналогічна ситуація і з філософією. Якщо мистецтво виховує почуття, формує культуру емоційного сприйняття, розвиває естетичне відчуття світу, то філософія (окрім інших важливих функцій) розвиває інтелект, здатність до логічного мислення і пізнання. Якщо мистецтво вчить розуміння прекрасного, то філософія вчить мислити на теоретичному, понятійному рівні.

Упродовж усієї історії культури мистецтво і філософія взаємно доповнювали і збагачували одне одного. Поети мірялися силами з філософами, художники черпали ідеї з філософії. У видатних поетів філософи вчилися практично-духовного сприйняття існуючого.

Історично філософія виникає вслід за мистецтвом. Вона йде попереду точних наук у розвитку нових способів духовного і практичного освоєння світу, нових аспектів його бачення. Заняття мистецтвом сприяють

розвитку естетичної площини мислення, його здатності народжувати фантазії, знаходити неочікувані зв'язки та асоціації. Заняття філософією розвивають здатність мислення до узагальнень самого високого порядку, привчають бачити предмет не ізольовано, а включеним у світ багатосторонніх системних відносин, які постійно змінюються залежно від цих зв'язків.

Чи можна філософію вважати наукою? Поширеною є думка про значний вплив науки, під якою розуміється насамперед природознавство. Вважається, що на основі наукових даних філософія переглядає й уточнює деякі свої вихідні принципи, змінює світоглядні принципи, проте часто упускається з виду, що лідером у сфері природничих наукових відкриттів була здебільшого філософія. У низці випадків вона першою передбачає й обґрунтовує ті сфери, у які з часом приходять природничі науки в усеозброєнні математичних методів і технологічного оснащення. Можливість «бачити» далі й ширше, ніж природничі науки, філософія отримала завдяки своєму прагненню досягнути архітектоніку світу, зрозуміти сутність людини та її призначення в безмежному космосі. Такою була антична філософія.

Предметом теоретичних шукань перших грецьких філософів були питання про *першопочаток* і про зміни в природі. Це заклало основи *натурфілософії*, яка звільняє науковий пошук від впливу релігії, прагне досягнути природні процеси через вивчення самої природи. Філософи в цю епоху вважали, що існує певне *щось*, з чого беруть початок усі речі і в що потім перетворюється все на світі. Однак сьогодні найбільший інтерес викликає власне їх *спосіб міркування*, аніж те, яку першопричину вони визнавали головною.

Не викликає сумніву, що інтенсивні суперечки, дискусії у сфері давньогрецької філософії сприяли зародженню і прогресу античного природничо-наукового знання, причому в надзвичайно життєздатній і досконалій формі, у вигляді конкретних цілісних систем – геометрії, астрономії, фізики, механіки, включених у загальну картину світу.

Виникнення античної науки стало результатом розвитку філософії того періоду. Вона також була наукою, бо на відміну від міфологічно-релігійних поглядів, претендувала на достовірне знання. Філософія, як

культура мислення, формувала культуру наукового пошуку і пізнання, метою якого є істина. Прикладом цієї взаємодії є філософ *Фалес*, який у пошуках нових знань із математики і астрономії мандрував по Єгипту, де йому поставили завдання визначити висоту піраміди. Філософський, тобто творчий підхід допоміг знайти оригінальне рішення: у певний момент він виміряв довжину своєї тіні, яка саме в цю мить дорівнювала його зростові, і переніс цю схему на співвідношення піраміди та її тіні, що й дозволило вирахувати висоту піраміди.

В античних цивілізаціях, як і в країнах Стародавнього Сходу, цілісний характер розуміння світу передбачав невіддільність наукового знання від філософського і філософського від релігійно-міфологічного. *Платон* і давньогрецькі мудреці кожного разу зверталися до міфу, якщо «чистий» розум не дозволяв їм рухатися далі. На перших порах навіть Логос і міф були синонімами «слова», «мови», взаємно замінювали один одного.

Парадоксальним є факт: хоча фізика відділилася від філософії, проте наука для сучасних філософів – предмет певної заздрості. Філософи не можуть бути самими собою, вони в усьому хочуть уподібнюватися вченим. У множині суперечливих ідей і філософських абстракцій однією з єднальних сил є наукова істинність. Зрештою, сама наука – дитя філософії, яке зберегло багато рис своєї «матері», зокрема орієнтований на логіку спосіб мислення. Однак те, що для філософії було одним із множини її засобів, для науки стало *методом*.

І наука, і мистецтво, і філософія могли сформуватися в певних умовах реального соціального життя. У Месопотамії, Вавилоні, Китаї, Індії, Єгипті наукові знання і технічні досягнення, як і філософські ідеї, також набули досить високого розвитку. Раціональні, технічні вчення на Сході за своєю глибиною, сміливістю, досягненням ні в чому не поступалися давньогрецьким, а в низці випадків навіть переважали їх. Проте для нас відправною точкою, «осьовим часом» є антична Еллада.

Причини полягають у відмінності політичних систем і соціального устрою. Ці відмінності обумовлені не стільки національними, ментальними відмінностями чи природно-кліматичними умовами, скільки соціально-політичним середовищем. У VIII–VII ст. до н. е. математичні

знання давніх греків залишалися далеко позаду від єгиптян, які знали основні геометричні побудови, а у Вавилоні вмiли вирішувати рівняння перших двох ступенів, кубічні рівняння, фінікійці до того часу винайшли свій алфавіт, а єгиптяни давно користувалися сонячним календарем.

Заслуга греків у тому, що вони всі ці колосальні наукові та духовні багатства зуміли не лише освоїти, а й критично переробити і внести в них своє, принципово нове. Вони перейняли і перетворили знання, які були накопичені на Сході, у більш прості, доступні та раціональні форми. Цьому сприяв суспільний запит на знання, яке могло бути доступним не для обраних, а для всіх вільних громадян. Цей запит народжувався в містах-полісах.

Грецькій політичній організації були притаманні різноманітність і експериментальність. Оскільки кожен *поліс* (місто-держава), мав, принаймні в теорії, самоврядування, то розвинувся широкий спектр політичних традицій. Були монархії, деспотії та олігархії, проте неперервні війни, союзи та конфедерації сприяли постійному взаємовпливу, і кожна окрема формарядування могла зазнавати значних змін. Не дивно, що вкрай складна політична практика стародавніх греків була вдячним ґрунтом для розвитку політичної теорії.

Поліс виникає на рубежі двох історичних епох – від патріархально-общинного до рабовласницького ладу. Подальший розвиток тут можливий у двох напрямках. Перший – це об'єднання общин у конгломерати – імперії, в яких родова знать здійснює деспотичне управління. У результаті людина опиняється як під гнобленням общинних зв'язків і зобов'язань, так і під гнобленням управлінської бюрократії. У цій ситуації людина не вільна, вона не має свободи. Цим шляхом і пішов розвиток азійської державності. Другий напрям – це розвиток общини на тлі вже досить інтенсивних торговельних відносин між різними державами. Тут закладається не лише економічна, а й політична основа для прояву активної самодіяльності особистості: уперше вільна людина починає представляти інтерес сама по собі, як носій певного способу мислення, певних здібностей, пристрастей і вад, а не як втілена функція державної або племінної чи кастової організації. Саме енергія вільної

особистості здатна творити, діяти, конструювати, досягати поставленої мети для себе та суспільства загалом.

Не можна не враховувати і взаємозв'язок філософії з економікою («ойкономікою»: від гр. *ойкос* – дім, господарство, і *номос* – закон, порядок). Формуванню соціально-політичного середовища і вільної особистості сприяв розвиток економіки, торгівлі та ремесла. Посилення товарного обміну завжди супроводжується і поживленням обміну думок. Заняття торгівлею і ремеслом розвиває індивідуальну активність, винахідливість, ініціативу. Ремісник – це деміург, тобто творець. Він вважався божественним мудрецем, за його мистецьким вмінням вбачали магічну, творчу силу.

Торгівля та ремесло на ранніх етапах розвитку суспільства постали джерелом енергії, протистояли жорсткій централізації, консервації звичних способів життя і обмеженості. Торгівля сприяла комунікації, обміну не лише товарами, а й знаннями, досвідом, технологіями. Недалеко в грецькій міфології бог *Гермес* був покровителем мореплавців і торгівлі, яка здійснювалася тоді переважно через морські шляхи.

Торгівля не може здійснюватися без грошей. Із царем невеликої держави Лідії – *Крезом* – пов'язують *першу монетарну революцію* – карбування монет із різних металів. Торгівля за допомогою монет відкрила нові горизонти для нових верств населення. З поширенням монет та іонічного алфавіту на грецьких островах, у полісах на материку виникла нова цивілізація.

Суспільне життя греків концентрувалося на ринку – їхня цивілізація переважно була комерційною. Багатство, накопичене комерцією, збільшило вільний час грецької еліти, дозволивши тим самим вести насичене соціальне життя і займатися суспільно важливими заняттями – політикою, філософією, спортом і мистецтвом. Завдяки розвитку економіки греки змінили уявлення людей про світ. Ці нові способи мислення і організації життя породили нові інтелектуальні професії. На їх основі виникають класи, пов'язані зі спеціалізованою інтелектуально-мисленнєвою діяльністю, це – учителі, літератори, лікарі, вчені і державні діячі. Вони стали живильним середовищем, де філософія отримала визначальний імпульс для розвитку.

У синтезі релігії, мистецтва, міфології, політики, торгівлі, монетарної революції виникає «грецьке диво» – майже раптова поява і стрімкий розвиток такої філософії, яка дала могутній поштовх усьому подальшому інтелектуальному прогресу.

З VI ст. до н. е. Еллада відкриває світу імена своїх перших філософів. Саме в цей період у материнському лоні філософії зародилися основи фізики, математики, астрономії, зоології, біології, були започатковані логіка, етика, естетика, психологія. У всі наступні століття лише розвивалися експериментально, експериментально підтверджувалися і конкретизувалися ті ідеї, які були закладені давньогрецькими мислителями.

Запитання для самоконтролю

1. Що означає «любити мудрість»?
2. Чому не кожна людина стає філософом?
3. У чому полягає відмінність філософії від міфології та літератури?
4. Як і чому виникає філософія?
5. У чому полягає цінність філософії для розвитку сучасної людини?

Радимо прочитати:

1. Губерський Л. В., Кремень В. Г., Ільїн В. В. Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: навч. посіб. / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2019. – Розд. 1. – С. 11–27.
2. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни філософії: наук. посіб. / А. Баумейстер – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. – Ч. 1. – С. 8–44.
3. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень) / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : Грамота, 2012. – Розд. 1. – С. 6–35.
4. Сухомлинський В. О. Я розповім вам казку... Філософія для дітей / В. О. Сухомлинський. – Харків : Школа, 2016. – 576 с.

2. ШЛЯХИ ДО МУДРОСТІ

«Найбільш справедливим було б назвати великою мудрістю прекрасну і величну гармонію. До неї причетний той, хто живе відповідно до розуму»

Платон

Зробимо невеликий екскурс в історію філософії. Розуміння глибинної сутності кожного явища досягається через вивчення його історії. Без історії предмета немає теорії предмета, а без теорії немає і думки про сам предмет, говорив видатний німецький філософ *Г. Гегель*, про якого ми не раз будемо говорити. Кожна наука розгортається в історії, логіка руху якої показує і досягнення, і недоліки творчого пошуку. Як *Одіссей* дорогою до рідної Ітаки зустрічається з добрим і поганим, задоволенням і небезпеками, так і філософія на шляху до істини відкриває різні позиції, думки, ідеї, надії та сподівання.

Кожна конкретна наука є результатом досягнутих знань у той чи інший період історії, у тій чи іншій сфері. А філософія, на відміну від них, дає загальний образ епохи, у який включені і наука, і суспільство, і мистецтво, і все інше.

Кожна епоха визначає головну мету пізнання і діяльності, досягнення якої постає смыслом життя. Для античних часів, наприклад, метою пізнання є космос як жива, розумна, одухотворена цілісність – Логос. Античність – це епоха *космоцентризму*. З його позицій природа антропоморфна – вона сповнена бажань, пристрастей, вона дихає, гнівається, радіє, мислить. Людина виступає як природна, але розумна істота. І як Логос (світовий закон) встановлює розумний порядок у космосі, так і людина постає «мірою речей» у найширшому світоглядному плані. Антична філософія міряє всі явища природи уявленнями і поняттями, які виробила людина в процесі пізнання.

Проте пізнання існує не для суто практичних потреб, а для одержання знання – найвищої цінності. Знання можуть самі по собі зробити людину розумною. А «хто розумний, той добрий», – говорив *Сократ*. Завдяки знанням людина стає вищою за інших не становищем, багатством або владою, а насамперед як особистість. Ця перевага швидко виявляється в суперечках, дискусіях і дарує повагу та шану співгромадян, а наслідком цього може бути і багатство, і високий соціальний статус, і повага громадян.

Зерна мудрості, посіяні першими давньогрецькими філософами, давали багаті сходи, формуючи і виховуючи в певному напрямі світогляд і мислення еллінів. Державні діячі, полководці, оратори йдуть вчитися до філософів і не шкодують на це свого часу. Достатньо згадати відомого полководця *Олександра Македонського*, який був учнем *Арістотеля*. «Я шаную *Арістотеля*, – говорив він, – нарівні зі своїм батьком: якщо батьку я зобов'язаний життям, то *Арістотелю* зобов'язаний всім, що дає йому ціну. Якщо батько виховав моє тіло, звів мене з неба на землю, то *Арістотель*, виховавши душу мою, підняв мене із землі на небо».

Ця традиція посіла одне з головних місць у соціальній і політичній історії. Так, радником римського імператора *Нерона* був філософ *Сенека*, а через століття Римською імперією правив *Марк Аврелій* – видатний представник філософії стоїцизму. Французький філософ *Рене Декарт* був наставником і вчителем шведської королеви *Христини*, а *Нікколо Макіавеллі* – секретарем видатної італійської фамілії та династії *Медичі*. Український богослов і філософ *Теофан Прокопович* очолив «вчену дружину» *Петра I*. Німецький мислитель *Г. Гегель* був запрошений у ролі головного філософа Пруссії на посаду професора Берлінського університету.

В епоху середніх віків головна роль щодо визначення мети і цінності життя належить християнству. Тому середньовіччя є епохою теоцентризму, від грецького *Theos* – Бог і латинського *centrum* – центр кола. Однак, попри на пріоритет віри над розумом, філософія не втрачає своїх позицій.

До речі, *Ісус Христос*, від імені якого називається наша християнська віра, як і *Сократ*, звертається до людського розуміння, яке полягає в моральній повазі й любові до свого ближнього. Для *Сократа* «хто

розумний, той добрий», для Христа – хто вірить, той добрий, тому і одержить спасіння.

Видатний мислитель VI–V ст. н. е. *Августин Блаженний* вважав себе повноцінним християнином. Але він не бачив суперечностей між християнством і філософією *Платона*. Схожість між платонізмом і християнством була настільки сильною, що *Августин* подумував, чи не читав *Платон* уривків зі Старого Завіту. Звісно, це малоімовірно, скоріше вплинути на *Платона* міг *Августин* – так би мовити, «заднім числом», як і пізніше християнський філософ *Тома Аквінський* максимально використав філософію язичника *Арістотеля* для створення свого вчення, адже вважав, що філософія зовсім не обов'язково має заходити в суперечність із християнським вченням. Досить часто тези християнства і філософії збігаються, тому можна за допомогою розуму прийти до тих же істин, про які написано в Біблії.

Вважалося, що філософія в епоху середніх віків також має бути «чистою», як і віра. А цінність філософського мислення визначається тим, наскільки глибоко воно занурене в сутність християнських таїнств.

Сучасна філософія набула повноти й цілісності при включенні в неї феномену християнства. Християнство ж є породженням *європейської культурної традиції*, яка бере витоки з цивілізацій Стародавнього Сходу. Її характеризує схожість мов, що веде за собою споріднене мислення. Праєвропейська культура була просякнута вірою у багатьох богів. Тобто для неї характерний *політеїзм*. Схожість між європейськими і східними культурами простежується і в способі мислення. Типовий приклад – сприйняття життя у вигляді драми, у якій сили добра і зла протистоять в непримиримій боротьбі.

Давньогрецька філософія зовсім не випадково виникла в європейському ареалі. Грецька і східна міфології проявляють явні ознаки філософського, або «умоглядного», підходу до речей. Європейці прагнули до розуміння ходу подій. Наприклад, з Індією їх об'єднує *циклічний* погляд на історію. Як для буддизму та індуїзму, так і для греко-римського світу властивий акцент на релігійному одкровенні, аскезі, переселенні душі.

Другу культурну традицію представляють *семіти*. Усі три великі релігії – *їудаїзм*, *християнство* та *іслам* мають семітську основу. Для се-

мітів характерна переконаність в існуванні одного Бога, тобто *монотеїзм*. Семітські культури об'єднує також *лінійний* погляд на історію. Про спільні історичні корені євреїв, християн і мусульман свідчить визнання Єрусалиму релігійним центром і святим містом.

Спільною священною книгою для іудаїзму та християнства є Старий Завіт. У ньому міститься історія трьох великих царів Ізраїлю – *Саула*, *Давида* і *Соломона*. Під час вступу на престол царі проходили помазання і ставали *Месіями*, тобто «помазаниками». У релігійному контексті царів сприймали як посередників між народом і Богом, тому їх часто називали «синами Божими», а країну – «царством Божим». Усе це було перенесено на *Ісуса Христа*, з ім'ям якого пов'язувалися «син Божий», «месія», «спасіння», «царство Боже».

У своїх проповідях *Христос* закликає до любові всіх до всіх, навіть ворогів; до всезагального прощення; кожен має звернутися до милості Божої. Згідно з християнським вченням, Христос був єдиним праведником на світі, який помер за гріхи людства, тобто став «спокутувальною жертвою», щоб примирити нас із Богом і позбавити від Його покарання.

Вчення *Христа* означило початок нової цивілізації. Входження християнства в греко-римський світ було не лише зіткненням двох культурних традицій, а й одним із найвеличніших в історії людства культурних зсувів. Надалі християнство, попри різного роду незгоди і суперечності, здійснило колосальний позитивний вплив на розвиток філософії. І сьогодні, в умовах небувалого розвитку технологій, світ, культуру, мислення неможливо уявити без християнства.

З XIV ст. енергії середньовічного теоцентризму вичерпуються. Християнська культура починає розпадатися на частини. Філософія і природничі науки дедалі більше відривалися від релігії, що одночасно сприяло більш вільним відносинам між вірою і розумом. Це сприяло створенню нових наукових методів, що стало основою Ренесансу, або Відродження. Відроджувалося насамперед мистецтво і культура античних часів. На основі чого виникає *гуманізм* (від лат. *homo* – людина), оскільки від авторитету Бога погляди знову звернулися до людини. Цей період у філософії називають *антропоцентризмом* (від гр. *antropos* – людина).

Вивчення гуманітарних дисциплін давало «класичну освіту» і розвивало так звану людяність.

Важливими передумовами гуманізму стали винайдення книгодрукування, пороку і компасу. Технологія книгодрукування через нові можливості поширення знань допомогла поширенню гуманістичного світогляду, тому церква втратила монополію на розповсюдження знань. Компас полегшив мореплавання, що сприяло великим географічним відкриттям. Порох став умовою виготовлення вогнепальної зброї, що давало європейцям переваги перед іншими народами. Виникнення міст із розвиненими ремісництвом і торгівлею, банківською системою і системою товарно-грошових відносин висунуло на передній план бюргерство (бюргер – вільний підприємець), яке добивалося незалежності та свободи діяльності. Такий поворот подій сприяв розвитку індивіда, його уявлень і творчих здібностей.

Досягненням Відродження став *новий погляд на людину*, що обумовило формування *нового життєвого устрою*. Важливе значення мав також *новий погляд на природу*. Її вивчення повинно спиратися насамперед на спостереження, досвід і експеримент. Такий підхід називається *емпіричним*. На його основі на зміну *геоцентричній* приходить *геліоцентрична картина світу*. Згідно з цією картиною, у центрі світу була не Земля, а Сонце.

Ренесансний гуманізм формує повагу до людського «Я», що стверджує *індивідуалізм*. Ідеї Відродження знаходять продовження в *Реформації*, ініціатори якої німецький священник *Мартін Лютер* і голландський християнський філософ *Еразм Роттердамський* спрямували ідеї гуманізму на переосмислення ролі церкви. Зокрема *Мартін Лютер* акцентував на особистих відносинах індивіда з Богом. Переклад Біблії на німецьку мову надавав можливість кожній людині читати Святе Письмо і бути священником для самого себе.

Ідеться про те, що між Богом і людиною не повинно бути посередників, якими були і є священники. Людина ж, на думку *Лютера*, з якого починається нова течія в християнстві – протестантизм, сама, особисто повинна спілкуватися з Богом через власне розуміння Святого Письма.

Гуманізм як впевненість у силі людини надав можливість сформува-
тися *скептицизму*, який розчистив дорогу новій філософії і новому мис-
ленню.

Наступає епоха Нового часу, інтенсивного розвитку набуває наука,
тобто епоха *наукоцентризму*. Вона тепер визначає філософію, економі-
ку, освіту, політику, окреслює шляхи розвитку суспільства. Філософія
набуває статусу методології, що стало умовою створення *філософських
систем*. Кожна з них постає сукупністю принципів, які дозволяють кон-
цептуалізувати нові ідеї в певну цілісність, що визначається як наукова
теорія. В епоху Нового часу (Модерну) окреслюється історична межа ви-
никнення науки: поєднання евристичності теорій із доказовістю емпі-
ричного дослідження.

Наука конституюється тепер як система знання з неодмінною підсис-
темою норм, заборон, вимог щодо свого функціонування. Вона є не
лише результативним виразом знання, а і процесом його здобуття. Нау-
ка постає рафінованим виразом людського знання, у його найбільш до-
вершених, філософсько-систематизованій формі. У цьому знанні осо-
бливого значення набуває процедура *логічного виведення*, що входить у
систему філософського осмислення світу. Це стало нормою прийняття
наукових тверджень не лише в інтелектуальному, а й господарсько-еко-
номічному середовищі. Із цього починається перетворення науки в без-
посередньо виробничу силу, а разом і становлення нового виміру фі-
лософії – *економцентризму*.

Епоха економічного виміру філософії починається з середини
XVIII століття. Вона пов'язана з іменем А. Сміта, викладача моральної
філософії в університетах Шотландії. Суть здійсненого ним «коперні-
канського перевороту» полягала в переході від *альтруїзму* до *егоїзму*.
Фактично це була легітимізація *принципу індивідуалізму*, започаткова-
ного в ренесансному гуманізмі. Починаючи з А. Сміта, абстрактний ін-
дивід персоніфікується в конкретного індивіда – «*економічну людину*».
Філософія починає вивчати новий світ, який дедалі більше економізу-
ється. З настанням епохи економцентризму філософи – А. Сміт,
К. Маркс, Г. Зіммель – стають економістами, а економісти – Дж. С. Мілль,
М. Вебер, Е. Дюркгейм та ін. – філософами. Таким чином, новий

економічний світ, або «світ економіки», не може реалізувати свої принципи без філософського осмислення.

Виявилося, що справжнім економістом можна стати лише тоді, коли ти мислиш, аналізуєш, зважаючи на принципи філософії. Кожний економіст по суті прагнув побудувати філософську систему, яка б пояснювала найбільш приземлене з людських бажань – стати багатим, жити заможнo. Як і великі філософи, видатні економісти вірили, що життєві прагнення людей, буденну метушню можна перетворити в гармонію послідовного руху вперед.

Ствердження економoцентризму не означає, що філософія розвивалася лише в цьому напрямі. У ХІХ ст. починають формуватися нові філософські течії: *аксіологія* (вчення про цінності), *герменевтика* (вчення про розуміння), *екзистенціалізм* (філософія існування), *позитивізм* (філософія позитивного знання), *прагматизм* (філософія практичної діяльності) та інші. Усі нові течії та напрями засвідчили про перехід філософії від класики до неокласики.

Філософія, таким чином, відповідає на запити часу, прагне розв'язати проблеми, які набули актуальності в ту чи іншу епоху: космос, Бог, наука, економіка, людина тощо. Сьогодні такою проблемою стала інформація, яка орієнтує філософію на розв'язання проблем тепер уже комп'ютерно-інформаційної епохи.

Основи філософії Нового часу, яка визначила контури індустріальної цивілізації, заклав французький мислитель ХVІІ ст. *Рене Декарт*. Його цікавили питання про *достовірність нашого знання, співвідношення душі і тіла*. Обидві проблеми стали основою філософських дискусій на два наступні століття.

Для досягнення достовірного знання потрібно використовувати *розум*, інтелект. Звідси – раціоналізм (від лат. *ratio*), який єдиний здатен мислити і тому може дати нам точне розуміння проблеми. Відправною точкою міркувань постає теза про *сумнів у всьому*. На основі принципу «універсального сумніву» *Декарт* приходять до твердження про існування двох різних видів реальності, або субстанцій. Перша – це *мислення*, а друга – *матерія*, або протяжність. Хоча ці субстанції похідні від Бога, вони незалежні одна від одної. Мислення вільне стосовно матерії, а матеріальні процеси протікають незалежно від мислення.

Традицію раціоналізму як головної умови мислення продовжили Б. Спіноза, Г. Лейбніц, І. Кант, Г. Гегель та ін. Сучасник Р. Декарта, його співвітчизник Б. Паскаль виходить з того, що вся наша гідність полягає в мисленні. Людина – лише «тростина», найбільш слабка в природі, але це «мисляча тростина». Для Б. Спінози є дві форми прояву Бога – *атрибути*. Фактично вони є декартівськими «мисленням» і «матерією» (протяжністю). Конкретні явища звичайного життя є різними модусами атрибутів. Під модусом розуміється певний спосіб, яким проявляє себе субстанція (Бог або природа). Квітка – це модус атрибута матерії (протяжності), а вірш про цю ж квітку – модус атрибута мислення. По суті ж обидва виражають субстанцію, Бога, який є одночасно природою. Ототожнення Бога і природи отримало назву «пантеїзм». Кредо цього напрямку філософії можна було б виразити такими словами: «Я відчуваю, тому мислю і в результаті існую».

З XVII ст. раціоналізм і його спосіб мислення стали дедалі більш критично аналізуватися. Чимало філософів відстоювали іншу точку зору: поки ми не одержимо якого-небудь знання від органів чуттів, у нашій свідомості взагалі не буде ніякої інформації. Такий погляд має назву *емпіризм* (від лат. *empirio* – досвід).

Емпірик виводить усі знання про світ із того, про що говорять наші органи відчуття: слух, зір тощо. Класичне формулювання емпіричного погляду на життя дане ще *Арістотелем*: «У розумі немає нічого такого, чого раніше не було б у чуттєвому досвіді». Цю тезу підхопив англійський філософ *Дж. Лок*. Його позиція, на перший погляд, проста: ми нічого не знаємо про світ, поки не *побачимо* його. Якщо ж у нас є уявлення і ідеї, які неможливо підкріпити власним досвідом, то вони хибні. Усі наші думки і уявлення є відображенням чогось побаченого і почутого. До відчуття наша свідомість – *tabula rasa*. Відчуття дають *прості ідеї*, а свідомість обробляє їх за допомогою мислення, міркувань, віри, сумніву, з чого одержуємо так звані *ідеї рефлексії*.

На основі цієї позиції *Дж. Лок* виокремлює *первинні якості* предметів – протяжність тіл, їхня вага, форма, рух, спокій. Стосовно цих якостей ми можемо бути впевнені, що відчуття передають істинні властивості предметів. *Вторинні якості* – колір, запах, смак, звук – передають не

дійсні властивості, закладені в самих предметах, а лише їхній вплив на наші відчуття.

З усіх емпіричних систем найбільшого авторитету набула філософія *Д. Юма*. Оригінальність його міркувань підштовхнула видатного німецького філософа *І. Канта* до створення його теорії. Для *Д. Юма* в людини є два види уявлень: *враження та ідеї*. Враження – це безпосереднє сприйняття зовнішньої дійсності, а ідеї – пригадування подібних вражень. Якщо людина обпеклася гарячою плитою – це «враження», а згадка про це – «ідея».

Для *Д. Юма* характерна позиція *агностицизму*. Він не був ні християнином, ні атеїстом. Коли його запитали, чи вірить він у загробне життя, він відповів: «Всяке буває – і дрова, кинуті у вогонь, іноді не горять». Достовірним *Д. Юм* визнавав лише те, про що свідчив чуттєвий досвід, залишаючи відкритим питання про всі інші можливості. Він не заперечував ані християнську віру, ані віру в чудеса. Але в обох випадках ідеться про віру, а не про наукове знання чи здоровий глузд. Безумовно, філософія *Д. Юма* зруйнувала останній зв'язок між вірою і наукою.

Традицію емпіризму продовжує *Дж. Берклі* – ірландський єпископ і філософ, який виступив проти впливу матеріалізму, що набирив силу й підривав віру в те, що все на світі створено й управляється Богом. Він радикалізував позицію емпіризму: усі речі у світі такі, якими ми їх сприймаємо у відчуттях, але вони не «речі».

З точки зору емпірика *Дж. Лока* дійсність є фізичною реальністю – «субстанцією», яку ми відчуваємо. Цю тезу і заперечує *Д. Юм*, який говорить: існує лише те, що ми сприймаємо. Але ми не сприймаємо «матерії», не сприймаємо «річ» у її конкретному прояві. Вважати, що за нашими відчуттями приховується певна «субстанція», означає робити поспішні висновки.

Людина може, вдаривши по столу, відчути щось тверде, але не відчути самої матерії, з якої складається стіл. Відчуття твердості дає «воля або дух». Філософ-єпископ вважав, що причиною наших уявлень може бути власна душа, але лише чужа воля або дух породжують ідеї, які складають наш «матеріальний світ». Цей дух і воля – Бог, існування якого більш очевидне, аніж існування людей.

Кожна річ, яку ми бачимо і відчуваємо, є «знак або дія божественної всемогутності». Інакше кажучи, уся природа, що нас оточує, і все наше життя засновуються на існуванні Бога. Він – єдина причина всього сущого.

Запитання для самоконтролю

1. Чим відрізняються софісти (мудреці) від філософів (любителів мудрості)?
2. Яка роль філософії у формуванні критичного мислення людини?
3. Чому філософське запитування сприяє інтелектуальному розвитку?
4. Що означає оцінювати світ із позицій філософії (мудрості)?
5. У чому полягає значення філософії для сучасної освіти?

Радимо прочитати:

1. *Губерський Л. В., Кремень В. Г., Ільїн В. В.* Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: навч. посіб. / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2019. – Розд. 2. – С. 27–56.
2. *Кремень В. Г., Ільїн В. В.* Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень) / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : Грамота, 2012. – Розд. 1. – С. 6–35.
3. *Баумейстер А.* Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни філософії: наук. посіб. / А. Баумейстер – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. – Ч. 1. – С. 8–44.
4. *Ільїн В. В.* Філософія для дітей: метод. рек. / В. В. Ільїн. – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2019. – С. 7–15.

3. ЛАБІРИНТИ РОЗУМУ

«І чим більше я розмірковую, тим більше дві речі наповнюють душу мою все новим здивуванням і зростаючим благоволінням: зоряне небо над нами і моральний закон всередині нас»

І. Кант

УXVIII ст. Європу охопив широкий культурний рух, який назвали *Просвітництвом*. Розрізняють англійське Просвітництво – перша половина століття, французьке – його середина, і ближче до кінця – німецьке. Особливий вплив на розвиток європейського суспільства здійснили ідеї французьких філософів-просвітників – *Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера* та ін., які можна визначити в семи головних пунктах.

Перший – боротьба з авторитетами. Для французьких філософів інтерес становила Англія, у якій було більше свободи, більш розвинене природознавство. Не менше натхнення вони черпали і з англійської філософії, особливо політичних ідей і теорій *Т. Гоббса* і *Дж. Лока*. Це надало можливість повести боротьбу з авторитарною владою, яку уособлював король, підтриманий церквою, аристократами.

Другий – *раціоналізм*. Французькі філософи-просвітники над усе вірили в людський розум. Нове природознавство виявило і доводило розумне влаштування природи. Унаслідок цього філософи поставили перед собою завдання визначити такі основи моралі, релігії, політики та етики, які відповідали б людському розумові.

Третій – *просвітницька ідеологія*. Її завдання полягало в «освіченості й вихованні» широких народних мас, оскільки від цього залежало створення кращого суспільства. Бідність і пригнічення пояснюються неосвіченістю і забобонами, а тому особливу увагу звертали на виховання

дітей і народу. Власне, системна освіта бере свій початок з епохи Просвітництва.

Четвертий – *культурний оптимізм*. Філософи-просвітники вважали, що варто лише поширитися знанням і здоровому глуздові, як людство гігантськими кроками піде вперед. Рано чи пізно нерозумність і неосвіченість відступлять перед натиском «освіченої» людини. Ця ідея була провідною в Західній Європі буквально донедавна.

П'ятий – заклик *назад до природи*, який став гаслом для людини. Обґрунтовуючи ідею «повернення до природи», Ж.-Ж. Руссо виходив із того, що людина «від природи» добра, а все зло укорінене в суспільстві. Тому дитина має якомога довше жити у своєму «природному» стані, зберігаючи в собі «добро».

Шостий – *гуманізація християнства*. Відповідно до цієї стратегії, релігію також потрібно було привести у відповідність до «природного» людського розуму. У цей період було багато переконаних матеріалістів, які відстоювали атеїзм, проте більшість філософів-просвітників вважали недоцільним відмовлятися від Бога.

Сьомий пункт, найголовніший – *права людини*. Французькі філософи активно боролися за «природні права», насамперед проти цензури, за свободу друку. Стосовно релігії, політики і моралі, особистість повинна була отримати право вільно мислити і виражати власні думки. Просвітники хотіли ствердити певні права, які повинні мати всі люди вже через те, що народилися людьми.

Видатним представником німецького Просвітництва був філософ *І. Кант*. Він поєднував у собі мислителя, який прагне знайти власні відповіді на філософські питання, і викладача філософії як навчальної дисципліни.

Долаючи однобічність раціоналізму та емпіризму, *І. Кант* вважав, що обидва ці напрями філософської думки частково праві та неправі. На його думку, у нашому сприйнятті світу важливу роль відіграють і відчуття, і розум, але їх не потрібно переоцінювати. Наші знання йдуть від почуттів, але в розумі існують певні умови, які визначають наше сприйняття.

Усе, що людина бачить, іде від навколишнього світу, однак те, як вона бачить, залежить від розуму. Інакше кажучи, те, що вона бачить, залежить

від того, де вона народилася, від освіти, культури, виховання тощо. Отже, свідомість не *tabula rasa*, а активно діюча інстанція, яка сама «конструює» сприйняття світу людиною.

Таку позицію сам *I. Кант* назвав «коперніканським переворотом» у питанні про людське пізнання. Ідеться про те, що цей підхід так само радикально відрізняється від попереднього світогляду, як геліоцентрична теорія *Коперника* від геоцентричної *Птолемея*. У *I. Канта* на сприйняття людиною світу діють зовнішні обставини – зміст пізнання, і внутрішні обставини, які діють всередині самої людини – форма пізнання.

Там, де не вистачає ні досвіду, ні розуму, виникає порожнеча, яку можна заповнити вірою. Для людської моралі необхідно виходити з наступного: людина володіє безсмертною душею, існує Бог, у людини є свобода волі. Ці положення виступають як практичні постулати, що необхідні для реалізації поставлених людиною цілей.

Так само, як всі люди мають однакові форми свідомості, доводить *I. Кант*, так кожен має доступ до універсального морального закону. Він так само абсолютний, як і фізичні закони. Цей закон не прив'язаний до якої-небудь конкретної ситуації. У ньому не говориться, що ти повинен чинити так-то і так-то, а говориться, як ти маєш чинити в будь-яких ситуаціях.

Цей моральний закон *I. Кант* називає категоричним імперативом. Згідно з цим законом, людина має чинити так, щоб завжди ставитися до іншої людини як до мети і ніколи не ставитися лише як до засобу. Щоб бути моральним, твій вчинок повинен бути продиктований внутрішнім переконанням. Тільки якщо ти робиш те, що вважаєш своїм обов'язком, можна говорити про моральний характер вчинку. Лише дотримуючись морального закону, людина діє вільно, досягаючи тим самим свободи.

Заслугою *I. Канта* є те, що йому вдалося вивести філософію з суперечності, у яку вона зайшла через незгоди між раціоналістами та емпіриками. Кантом завершується певна епоха в історії філософії. Але він багато в чому визначив подальші шляхи її розвитку.

Наступним періодом просвітницької європейської культури є романтизм. Замість «холодного» розсудку і розуму новими гаслами стали «почуття», «уявлення», «відчуття», «пристрасть». Вони стали визначальними в культурному житті, насамперед у Німеччині.

Цікавою є позиція німецького культуролога і філософа *Й. Г. Гердера*, згідно з якою для історії характерні взаємопов'язаність, розвиток і цілеспрямованість. Якщо для філософів-просвітників існував лише один розум, придатний для всіх часів, то *Гердер* вказував на своєрідність кожної епохи, тобто кожна нація є унікальною, має власну «національну душу». Питання лише в тому, чи може людина вжитися в особливі умови інших культур.

Романтизм ніс за собою оновлення поглядів одразу в багатьох сферах. Заведено розрізняти два види романтизму. Представники *універсального романтизму* займалися проблемами природи, світової душі і творчого генія. Трохи пізніше набув розвитку *національний романтизм*, у якому на перше місце поставлена історія, мова і загалом культура певного народу («нації»). Подібно природі та історії, народ є організмом, що розвиває закладені в ньому потенції. «Світова душа» присутня як в народі та національній культурі, так і в природі та мистецтві.

Сфера духу детально досліджена видатним представником німецької класичної філософії *Г. Гегелем*. Він об'єднав і розвинув у своєму вченні різноманітні ідеї, які існували в середовищі романтиків. Проте, на відміну від них, мислитель вкладає в поняття «світовий дух» («світовий розум») нове звучання. Для нього це передусім сфера людських думок.

Філософія *Г. Гегеля* багата за змістом, складна і багатогранна. Доцільно виокремити лише найбільш важливі її положення. Насамперед це діалектика – метод, за допомогою якого розглядається хід історії. Філософія *Г. Гегеля* не вчить нічому конкретному про «сокровенну природу буття», проте вона вчить нас продуктивному способу мислення.

Для *Г. Гегеля* історія є історією розуму чи історією мислення. Спосіб мислення визначається як усіма ідеями, які залишаються у вигляді традиції від попередніх поколінь, так і матеріальними умовами сучасної для людини епохи. Тому в жодному випадку не можна говорити, що та чи інша конкретна ідея або думка буде істинною завжди. Втім вона може бути правильною на цей момент. Так, якщо сьогодні виступити з доказами на користь рабовласництва, то це буде сприйнято в кращому разі як невдалий жарт. Однак дві тисячі років тому ця ідея зовсім не була абсурдною.

Так само і розум є явищем динамічним, він постає в ролі процесу. Неможливо взяти ідеї, наприклад, античних часів чи Відродження і назвати одні з них правильними, а інші – хибними. Неможливо «вирвати» того чи іншого філософа або ідею з історичного контексту. Оскільки постійно з'являється щось нове, то розум «прогресує», знання людини постійно розвивається, йде вперед.

Вивчення історії засвідчує, що людство неминуче рухається до більшої розумності та свободи. Але в процесі історичного поступу виявилось, що кожна висловлена думка породжує протилежну. Виникає певна напруженість між двома протилежними думками, яка «знімається» висуненням третьої ідеї, заснованої на кращому, що містилося у двох перших твердженнях. Це називається *діалектичним розвитком*. Декартівський *раціоналізм* був тезою, якому Д. Юм протиставляв свій емпіризм як антитезу. Але «напругу» між протилежними світоглядами було «знято» І. Кантом, який, з одного боку, визнав раціоналістів правими, а з іншого – емпіриків. А також довів, що прихильники обох точок зору помилялися щодо низки важливих пунктів. Однак історія не закінчилася І. Кантом, тому його «синтезу» Г. Гегель протиставив нову «антитезу». Він не нав'язує історії «схему», а пропонує *тріаду* як діалектичну модель у самій історії, що розкриває в її процесі конкретні закони розвитку розуму, або «світового духу».

Розум Г. Гегеля – це *динамічний розум*. Оскільки дійсність просякнута суперечностями, її опис також має бути суперечливим. Індивідуалізм романтиків зіштовхнувся зі своєю антитезою, тобто запереченням у гегелівській філософії. Мислитель акцентував на «об'єктивних» силах, під якими розумів сім'ю та державу. Розум, або «світовий дух», проявляється насамперед у взаємодіях між людьми.

«Світовий дух» усвідомлює себе, пройшовши три ступені. Першим є етап *суб'єктивного розуму* – усвідомлення себе в особистості. Більш високого ступеня усвідомлення «світовий дух» досягає в сім'ї, суспільстві та державі – на етапі *об'єктивного розуму*. Вищої форми самопізнання «світовий дух» досягає в *абсолютному розумі*. Це – мистецтво, релігія і, зрештою, філософія. У філософії «світовий дух» зустрічається з самим собою, розмірковує про власне функціонування в історії. Філософія є дзеркалом «світового духу».

Після *Г. Гегеля* завершилася епоха побудови великих філософських систем. Філософія набуває зовсім іншого спрямування. Замість пошуку абстрактних істин філософія зосереджує увагу на людині. Найбільш повно це проявилось в «екзистенціалізмі» і «філософії життя».

Екзистенціалізм започатковує данський філософ *С. К'єркегор*, що протиставив гегелівському об'єктивному духу як всезагальному і єдиному індивідуалізм. На думку *С. К'єркегора*, і філософія романтиків, і «історизм» *Г. Гегеля* звільняли конкретну людину від відповідальності за власне життя.

На думку данського мислителя, «об'єктивна істина», якою займалися гегелівська філософія та її послідовники, була абсолютно несуттєва для життя конкретної людини. Більш важливою є істина, безпосередньо пов'язана з життям індивіда. Потрібно шукати істину особистісну («для мене»). Інакше кажучи, він протиставив гегелівській «системі» людину, або *особистість*. Причому його цікавить не людина як «тип», а її *існування (екзистенція)*. Екзистенціальність – це установка на внутрішній світ, зосередженість на внутрішньому бутті, а не зовнішньому володінні речами.

Потрібно розрізняти суто філософську проблему існування Бога і ставлення до неї конкретної особистості. З такими питаннями кожна людина стикається наодинці з собою. Окрім того, до розв'язання таких важливих питань можна підходити лише з *вірою*. Речі, які ми осягаємо розумом, здебільшого менш для нас суттєві. Наприклад, логічну істину, що $2 \times 2 = 4$, ми згадаємо не у вечірній молитві, не на смертному ложі. Такі істини, хоча і є «об'єктивними» і «всезагальними», але не відіграють жодної ролі в житті конкретної людини.

Також *С. К'єркегор* виокремлює три стадії життя. На першій, *естетичній стадії*, людина живе сьогоднішнім днем, прагне до насолод, залежить від своїх бажань і настроїв. Людина, яка живе на *етичній стадії*, сповнена страху і відчуття спустошеності. Але *страх* – відчуття благотворне, оскільки засвідчує наявність «*екзистенціальної ситуації*». Тут естет може зробити вибір і «перескочити» на більш високу стадію. Але стрибок людина має зробити сама, завдяки своїм внутрішнім зусиллям. Головне – не те, що людина вважає один вчинок правильним, а інший – неправильним, а те, що вона взагалі вирішує діяти відповідно до понять

про «добре і погане». Окремі люди роблять новий крок до *релігійної стадії*. Цей вибір виводить за рамки естетичної насолоди чи розумного обов'язку *віри*. Лише тепер людина одержує умиротворення. Під ним розуміється християнська віра.

У ХХ ст. виникла багатоманітна «філософія екзистенціалізму», натхненна данським мислителем. Зокрема, екзистенціалізм умовно поділяють на німецький (*М. Гайдеггер, К. Ясперс*), і французький (*Ж.-П. Сартр, А. Камю*). Більшого поширення у європейських інтелектуалів отримала позиція *Ж.-П. Сартра* – «Екзистенціалізм – це гуманізм». Ця теза засвідчувала, що екзистенціалісти виходять виключно з життєвої позиції самої людини.

Однак гуманізм екзистенціалізму більш песимістично розглядає ситуацію людини у світі, ніж гуманізм епохи Відродження. Філософію *Ж.-П. Сартра* можна розглядати як безжальний аналіз становища людини у світі, у якому, згідно з *Ф. Ніцше*, «Бог помер».

Ключове слово у філософії *Ж.-П. Сартра* – «існування» («екзистенція»), але дещо з іншим, ніж у *С. К'єркегора*, змістом. Рослини і тварини також існують, але лише людина усвідомлює своє існування. Фізичні речі існують лише «в собі», тоді як людина існує і «для себе». Далі *Ж.-П. Сартр* стверджує, що людське існування переує його смислу, тобто сам факт мого буття важливіший за те, що я як людина собою являю. «Існування переує сутності».

У свободі *Ж.-П. Сартр* бачив людське прокляття: «Людина засуджена бути вільною, – писав він, – засуджена, тому що не сама себе створила; і все ж вільна, тому що одного разу закинута у світ, відповідає за все, що робить». Завдяки свободі людина приречена все життя робити *вибір*.

Починаючи з середини ХХ ст., екзистенціалізм проник у літературу і театр. Серед видатних екзистенціалістів-письменників потрібно виділити *А. Камю*, який виступив із концепцією абсурду – увесь світ, усе життя глибоко абсурдне (безглузде). У процесі боротьби інтелекту з реальністю остання переважає його своїм абсурдом. У *А. Камю* сама сутність є абсурдом «нешасної свідомості». Тобто усвідомлення безглуздості існування перетворює нашу свідомість на «нешасну свідомість».

Якщо все реальне абсурдне, то абсурд і є реальністю. Однак навіть при впевненості в такій безнадійності потрібно на щось сподіватися. Той, хто зрозумів, що цей світ абсурдний і не має смислу, здобуває свободу. А вона приходить тоді, коли повстанеш проти всесвітнього абсурду, бунтуючи проти нього. Бунт – це не революційний виступ, а потреба особистості в самовираженні, це повстання проти долі, проти вселенського абсурду. Якщо кредо *Р. Декарта* – «Я мислю, отже, існую», *А. Шопенгауера* – «Я прагну, отже, існую», то у *А. Камю* – «Я бунтую, а отже, існую».

Проблема людини розглядається і у філософії волюнтаризму. Цей напрям у філософії пов'язаний насамперед з іменами німецьких філософів *А. Шопенгауера*, молодшого сучасника *Г. Гегеля*, і *Ф. Ніцше*. Виступивши з критикою філософії *Г. Гегеля*, *А. Шопенгауер* фактично запропонував критику системи раціоналізму. Матеріальний світ – це світ явищ, і його вивчає наука. Але справжній світ – це світ *уявлення*, він існує остільки, оскільки ми його уявляємо. Помилка попередньої філософії в тому, що вона первинним вважала мислення. Насправді не в мисленні, а в бажанні (хотінні) людина виступає самою собою, розкриваючи свою сутність – *волю*, яка є принципом *суб'єктивності*, на відміну від раціонального пізнання як принципу *об'єктивності*. Воля – первинна, незалежна від пізнання, яке є вторинним, відокремленим від волі.

Кожне поняття, думка – лише абстракція. Тому декартівське «Я мислю, отже, існую» *А. Шопенгауер* замінює на «Я прагну, отже, існую». У волі своя власна необхідність, вона не визначається розумом. Воля є первинною, виконує роль вершника, який пришпорює коня (розум). Універсальний об'єкт волі – *воля до життя*. Перше правило волі до життя – інстинкт самозбереження, який веде до егоїзму, що є джерелом усіх вчинків людини.

Продовжує лінію волюнтаризму *Ф. Ніцше*, якого називають філософом парадоксів. Його образне та метафоричне мислення заворожує. Інтересу до історії і християнської моралі *Ф. Ніцше* протиставляв саме життя. Він здійснив спробу «переоцінити всі цінності», для того, щоб слабкі люди не заважали жити сильним. На його думку, християнство і філософська традиція відверталися від реального світу, вказуючи або на

«небеса», або на «світ ідей». Але той світ, який вони вважали справжнім, насправді – «сукупність ілюзій».

Центральним поняттям ніцшеанства є «*воля до влади*» як найбільш значний критерій кожного типу поведінки, кожного суспільного явища. «Воля до влади» – основа *права сильного*. Це вище за всі моральні, релігійні та інші нормативні настанови. Для Ф. Ніцше не існує учителів і учнів. Кожен має йти своєю дорогою, інакше він не здійснить свого єдиного життя, яке тотожне інстинкту зростання, волі до влади, нагромадження сил. У діяльності видатного полководця, у творчості художника або вченого воля до влади максимальна, оскільки найбільшого виразу досягає самовладання, сила прагнення до перемоги.

Як С. К'єркегор, так і Ф. Ніцше, пробудили до життя нові філософські течії, які, без сумніву, визначили світогляд і культуру мислення ХХ століття.

Стосовно сучасної філософії, то витоки кожної окремої її течії містяться в попередніх.

Сучасна *аналітична філософія* бере свої витоки від *англійського емпіризму*. Він став джерелом *позитивізму* та його модифікацій – *неопозитивізму, постпозитивізму* і, зрештою, *філософії науки*. Специфічним відгалуженням емпіризму можна назвати *прагматизм*.

Реакцією на *раціоналізм* стала низка течій *ірраціоналізму*, представленого, як уже зазначалося, волюнтаризмом, екзистенціалізмом, а також інтуїтивізмом А. Бергсона і феноменологією Е. Гуссерля тощо. Особливо потрібно відмітити психоаналіз З. Фрейда. На думку французького дослідника Р. Дадун, З. Фрейд належить до трьох найвидатніших мислителів другого тисячоліття – після М. Коперника, який замінив геоцентризм на геліоцентризм, і Ч. Дарвіна, який обґрунтував теорію еволюційного походження людини.

До сучасних течій філософії потрібно зарахувати *неотомізм* – осмислення сутності християнської релігії, а також *екологічну філософію*. Вона намагається спрямувати людство по шляху врятування планети від забруднення і знищення.

На перетині другого і третього тисячоліття впевнено заявила про себе *філософія постмодернізму*. І якщо Модерн головними вважав цін-

ності свободи, рівності і братерства, а також ідеал «досконалого суспільства» і «гармонійної людини», то в постмодернізмі ключовими є різноманітність, толерантність і погляд на суспільство, де «всі автори і актори». Постмодернізм породжений інформаційною епохою, яка знаменує перехід від виробництва речей (Модерн) до виробництва знаків, символів, слів. Кредо постмодернізму – «Я мовлю, отже, існую».

Запитання для самоконтролю

1. Чим відрізняється епоха космоцентризму від епохи теоцентризму?
2. У чому полягає сутність схоластики?
3. Схарактеризуйте основні риси філософії раціоналізму.
4. Що таке «емпіризм» і хто його представники?
5. Назвіть основні напрями сучасної філософії.

Радимо прочитати:

1. Губерський Л. В., Кремень В. Г., Ільїн В. В. Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: навч. посіб. / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2019. – Розд. 2. – С. 27–56.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень) / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : Грамота, 2012. – Розд. 4. – С. 102–119.
3. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни філософії: наук. посіб. / А. Баумейстер – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. – Ч. 1. – С. 47–73.
4. Крічлі С. Вступ до континентальної філософії / С. Крічлі. – Київ : Стилос, 2008. – 152 с.

4. ВІДПОВІДНІСТЬ ФІЛОСОФСЬКОГО ОБРАЗУ МИСЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОМУ ОБРАЗУ ЖИТТЯ

«Мудрець ні в чому і ні в кому не має потреби: адже все, що належить іншим, належить і йому»

Антисфен

Чи може людина жити так, як мислить? Адже ми знаємо чимало прикладів, коли навіть поважні, авторитетні люди висловлюють гарні, правильні думки, а в реальності здійснюють негідні вчинки, можуть піти навіть на злочин. Чому так трапляється, від чого залежить розходження «слова і діла»?

Молодий А. де Сент-Екзюпері зазначав, що правильне, культурне мислення є однією з найбільш дорогоцінних якостей, якими володіє людина. Життя показує, що люди всіляко прагнуть збагатити свою пам'ять, знання, вправляються у вмінні красиво говорити, але майже ніколи не турбуються про культуру мислення. Вони прагнуть міркувати логічно, але не турбуються про те, щоб правильно мислити. Ми часто говоримо про культуру поведінки, про культурність людини в більш широкому смислі слова, але дуже мало про культуру мислення. Що являє собою культура мислення і яке відношення має до філософії?

Серед багатьох, навіть освічених, людей існує переконання, що варто лиш навчитися особливих прийомів міркування, засвоїти правила і закони формальної логіки – і мислитель готовий. У кожному «організованому суспільстві» здійснюється програма: поставити суспільству в достатній кількості педантів, «нудних повторювачів готового смислу. Такі суспільства, зазвичай авторитарні та тоталітарні. Це суспільство «виконавців», а вони ніколи не переступають межі дозволеного.

Нині, в епоху інформаційних технологій, комп'ютера і мережі, багато розмов про «штучний інтелект». Під час його створення моделюються

такі його сторони, як логічність та ерудиція. Однак ці якості сьогодні втрачають своє значення: не так і приємно відчувати себе невмілою подобою «думаючої» машини або «електронної пам'яті». І якщо відштовхуватися від різних моделей «штучного інтелекту» як від протилежного полюсу, то можна дійти висновку, що справжня культура мислення проявляється в умінні мислити самостійно, творчо, своєрідно, сміливо.

Але як зробити, щоб людина мислила творчо, нестандартно? Як не стати «сірою масою»? Нині всі освічені і не так просто вийти за межі прийнятих шаблонів. Проте небезпека стандартизації особистості не в загальнодоступності інформації, масової культури і знань, адже людина не пасивно сприймає інформацію. Своєрідною людину робить не лише те, *що* саме вона читає, слухає, дивиться, а і *як* вона розуміє все це.

Зрозуміло, культура мислення передбачає вивчення, критичне переосмислення духовної культури людства, оволодіння ним і трансформацію цього суспільного багатства в особисте володіння, у діяльну енергію інтелекту.

Про це дуже добре сказав видатний німецький поет і мислитель *Й. В. Гете*: «Що таке я сам? Що я зробив? Я зібрав і використав все, що я бачив, слухав, спостерігав. Мої твори підживлені тисячами різних індивідів, невігласами і мудрецами, розумними і глупими – усі принесли мені свої думки, здібності, надії та спосіб життя; я часто знімав урожай, посіяний іншими, моя праця – праця колективної істоти, і носить вона ім'я Гете».

Щоб вийти на рівень мислячої людини, потрібно насамперед увійти у дві сфери культури – мистецтво і філософію. Можна вивчати математику, не знаючи хімії, можна бути інженером, не обтяжуючи себе вивченням медицини, але неможливо бути культурною, моральною людиною, ігноруючи мистецтво і філософію.

В історичному плані філософія виникає слідом за мистецтвом, але перед природознавством. Якщо мистецтво розвиває і формує відчуття прекрасного, наука – точність, конкретність думки, то філософія – привчає бачити життя в системі цілісного світу та його багатомірних відносин. Філософія виникла з потреби раціонально осягнути побудову світу, зрозуміти природу і людину як єдину систему.

Яким чином філософське мислення може здійснювати своє «бачення» далі й ширше, ніж бачать природничі науки? Річ у тому, що в міру розвитку філософії від неї стали відбруньковуватися конкретні науки. Американський вчений А. Азімов зазначав: «Незабаром наука стала схожою на величезний сад, у різних куточках якого працюють групи людей – кожна на своїй ділянці. Кожна людина пильно досліджує свій кущик, але втрачає можливість побачити і зрозуміти те, що роблять інші, не говорячи вже про те, щоб оглянути увесь сад».

Тут на допомогу приходять філософія. Вона являє собою немовби вигляд цього саду з висоти, дозволяє скласти цілісне уявлення про світ і його закономірності. «Сад науки», як би він не розростався, не може охопити всього сущого в його найбільш загальних закономірностях. Тому філософія і мистецтво покликані доповнювати наше знання про світ.

Буденній, тобто обмеженій, свідомості філософія в кращому випадку видається чимось таким, без чого можна обійтися. Проте, якщо людина прагне мислити творчо, задля досягнення своєї мети, на своєму шляху зустрічається з питаннями: «Скінченний Всесвіт чи нескінченний? Чи може він бути пізнаний, і якщо так, то до якої межі? Яке місце людини у Всесвіті? У чому полягає сенс життя?» Від того, як людина розв'яже ці питання, залежить успішність її інтелектуальної, культурної, господарської діяльності. Але продуктивне їх вирішення можливе лише на рівні філософського мислення. Саме філософія «розсуває» перед людиною «вузькі» горизонти емпіричного світовідчуття, розкриває найбільш загальні аспекти розвитку природи в їх закономірностях.

Витоки культури філософського мислення ми знаходимо насамперед в античній Греції. Тут філософське мислення виступає ще в «первісній красі», не позбавлене наївності та простоти. Мислення постає у своїй безпосередній художньо-символічній цілісності, а філософському способові мислення відповідає філософський образ життя.

У чому ж полягає філософський спосіб мислення? Кожна діяльність породжує певний тип мислення. Землероб, будівельник, архітектор, столяр, інженер діють на основі «здорового глузду». Таке розуміння не сприймає фантазій, творчого пошуку, аналогій, поворотів думки і не-

сподіваних відкриттів як результату міркувань і осмислення. Подібне ставлення до дійсності ніколи не зрозуміє радості *Архімеда*, не зрозуміє, чому вигук «Еврика!» став символом перемоги людського розуму – пошукового, творчого, сповненого енергії і надії на силу духу.

Але якби людство в усі часи складалося лише з таких розсудливих людей, то воно досі перебувало б на первіснообщинному рівні існування. Проте людина ніколи не задоволена навколишнім світом і прагне його змінити. Це прагнення породжує запитання, сумніви в очевидності «абсолютних істин».

Формування культури мислення є тривалим і болісним процесом, як і кожне народження нового, важливого і доленосного. Як богиня мудрості *Афіна*, згідно з міфом, народжується з голови *Зевса*, так і мислення народжується з філософії.

Філософське мислення завжди виступало проти буденного мислення, або «здорового глузду». В останньому нічого поганого немає, але «здоровий глузд» тому і здоровий, що навколишній світ не є для нього джерелом питань і проблем, стимулом до міркувань.

Саме тому представники «буденного» погляду на світ іронічно ставилися до представників науки, особливо філософії. Яскравим прикладом такого ставлення є історія, пов'язана з *Фалесом*. Одного разу він у глибокому задумі йшов, за звичкою піднявши очі до зірок. Так, він не помітив глибокої ями і впав у неї. Люди почали сміятися з нього: «Як можеш ти, мудрець, пізнати, що відбувається на небі, якщо не бачиш навіть того, що в тебе під ногами». Пізніше, коментуючи цей епізод, *Г. Гегель* зазначив, що і філософи так само сміються з людей: люди не можуть впасти в яму, тому що раз і назавжди перебувають у ній і не можуть подивитися вгору, щоб побачити красу зоряного неба.

Фалес поставив питання щодо першооснови, що заклало засади для розвитку всіх областей точного знання в рамках філософії. Воно стоїть у витоків античного способу наукових роздумів і мислення, що тяжіє до систематизації добутих знань, пошуку загальних закономірностей, доказу емпірично знайдених фактів і положень, що мають загальний характер. Надалі шляхом, що проклав *Фалес*, пішов розвиток усєї античної науки. Безумовно, що новий стиль мислення, застосований греками

у сфері природничих наук, був прямо й опосередковано пов'язаний зі стилем філософських пошуків, народжених *Фалесом* і його послідовниками.

Не менш важливим для творчого новаторства *Фалеса* було його передбачення способу споглядання природи, який полягав у роздвоєнні навколишнього світу на сутність і явище. Інакше кажучи, у розуму з'явилися можливості відкриття того, що виходить за межі безпосереднього сприйняття та відчуттів. Виявилось, що в такій самій мірі, у якій *світ явищ* нескінченно різноманітний, *світ сутності* нескінченно глибокий.

Відкриті можливості філософського мислення вражали уявлення, і, зрозуміло, викликали різну реакцію. Особливе відчуття приносила дарована людині можливість вибудовувати в мисленні свій світ, можливість перетворювати і перебудовувати його. Результатом філософських міркувань стала висока оцінка мислення як процесу пізнання і творчої діяльності. Для *Геракліта*, наприклад, «природа любить ховатися», тому осягнення її – процес складний, який вимагає витонченості духу, заглиблення в самого себе. «Мислення – велика чеснота і мудрість, що полягає в тому, щоб говорити істинне і, дослуховуючись до природи, чинити з нею відповідно», – говорив *Геракліт*.

Якщо *Фалес* лише поставив питання про сутність і першооснову явищ, то *Геракліт* у процесі осмислення природи створив цілий світогляд, виходячи з цієї нової передумови.

Більш чітко поділяє світ на сутність і явища *Ксенофан*, засновник школи *елеатів*. Людині не дано проникнути до сутності, вона не може досягнути знання істини, а може лише мати гадку про неї. Тобто осягається лише явище, а не сутність. Тим самим відстоюється глибока думка про відносність наших знань, про взаємозв'язок відносної та абсолютної істини.

«Дивом глибини мислення» постає представник школи *елеатів Парменід*. Він закликає без страху «очима розуму» споглядати те, чого немає перед нашим фізичним зором. Тобто розумом потрібно осмислити те, що приховується за зовнішньою даністю явищ.

Розвиток філософії показав, що пізнання сутнісних зв'язків, які об'єднують буття, має бути визнане єдино істинним, а пізнання не

пов'язаних між собою емпіричних зв'язків, відчуттів – хибне. Це спробував довести учень *Парменіда*, *Зенон Елейський* у своїх апоріях: якщо єдине ціле розбити на множину непов'язаних частин, то мислення, яке їх аналізує, приходиться до абсурдних висновків. Тобто *Зенон* розкрив труднощі відтворення самого процесу руху в логіці понять, у мисленні.

Цей вихід абстрагуючого мислення за межі зовнішньої даності явищ знайшов відображення також у вченнях інших великих філософів ранньої класики (досократиків), які по своєму осмислювали сутність, що об'єднує світ. Для *Піфагора* – це гармонія, яка знаходить вираз у числі і мірі, для *Емпедокла* – «любов» і «ворожнеча», для *Демокріта* – атоми і пустота. І так кожен із філософів пропонував своє розуміння об'єднувальної сутності аж до нашого часу.

Недовіра до представників філософії як особливої категорії людей знаючих, вмілих, які відрізняються від інших не лише оригінальністю запропонованих ідей, а і способом життя, сформувала історичну традицію. Інколи вона показує філософів у карикатурній формі, доносить їх життя через спотворені уявлення. Достатньо згадати *Діогена*, який начебто жив у діжці і ходив «вдень з вогнем», «шукаючи серед людей людину»; *Піфагора*, який вкусив отруйну змію, що намагалася його вжалити; *Арістотеля*, який возив на спині юну коханку *Олександра Македонського*.

Кожний видатний мислитель дійсно не такий, як усі. Адже філософія, як і наука загалом, протистоїть буденному мисленню і так званим людям здорового глузду. Щоб зрозуміти специфіку філософії, потрібно насамперед осягнути її в контрасті з цим буденним, «розсудковим» мисленням. Своєрідність тієї чи іншої філософської системи, концепції своєю формою, а часто і змістом, тісно пов'язана з особистістю її творця, так само як і в мистецтві. Наприклад, *Паганіні*, *Моцарт*, *Сковорода* були для сучасників диваками.

Усім добре відоме ім'я видатного математика і філософа *Піфагора*. Він багато мандрував, був посвячений у таємниці східних релігій і містерій, його навіть прийняли в касту єгипетських жерців, він був начебто знайомий із *Заратустрою*. Наукове знання в ту епоху ще не повністю відокремилася від міфології та релігії, і *Піфагор* вважав необхідним

підкріплювати свої філософські та математичні пошуки авторитетом містики. Він охоче сприяв поширенню версій про свою надприродність. Він видавав себе за посланця «вищих сил» і стверджував, що походить не від людей, а «особливим чином». Є три види розумних істот – *боги, люди і «подібні до Піфагора»*. Він усім розповідав, що начебто був сином посланця олімпійських богів *Гермеса*, який дав можливість йому вибрати будь-яку долю, окрім безсмертя. Запевняв, що чує «гармонію сфер».

На думку англійського філософа *Б. Рассела*, *Піфагор* поєднував у собі риси *Айніштайна* і релігійного сектанта. Але без *Піфагора* і його школи в математиці не було б ні *Платона*, ні *Евкліда*, ні подальшого прогресу наукового знання, ні, власне, математики.

На противагу *Піфагору* засновник діалектики *Геракліт* відмовився від царського трону на користь свого брата, жив усамітнено в горах, харчуючись плодами і рослинами. Він зовсім не симпатизував зрівнювальним тенденціям демократів того часу і на противагу їм фанатично й активно відстоював думку про перевагу вибраних, про інтелектуальну і моральну еліту суспільства. З аристократичною зверхністю *Геракліт* викриває пересічність і невігластво в будь-яких формах.

Культура мислення, пізнання і здатність до відкриття породжують сміливість і громадянську відвагу. Про це свідчить доля і смерть *Зенона Елейського*. Патріот свого рідного міста Елеї, противник насилля і несправедливості *Зенон* на схилі років вступив у змову з метою скинути тирана *Неарха*. Змову було розкрито, філософа публічно катували і вимагали видати спільників. Він назвав імена всіх поплічників тирана, а головним ворогом держави назвав *Неарха*. *Діоген Лаертський*, який написав книгу про життя і творчість багатьох давньогрецьких філософів, стверджує, що *Зенон* у ненависті відкусив власний язик і виплюнув у лице тирану – у філософа не було іншої зброї. Після цього його стовкли в ступі. Однак ця героїчна історична смерть *Зенона* мала несподівані для влади наслідки – жителі Елеї набули сміливості, вигнали тирана і звільнилися від гноблення.

Діоген був послідовником софіста, учня *Сократа*, засновника школи кініків (звідси – циніки) філософа *Антисфена*. *Діоген* прагнув показати істинність теорії вчителя, що щастя і благо – у задоволенні малим.

Головне – абсолютна свобода, що передбачає відмову від усіх принад життя. Дійсно, він жив у тісному, схожому на діжку, приміщенні. Але це була не діжка, як це можна уявити, а велике глиняне приміщення – піпос, склад, у якому зберігали зерно.

Коли *Діогена*, який стурбовано ходив вдень по Афінах із факелом, запитали: «Що ти робиш?», то відповідь його була така: «Шукаю людину, а не негідника». Звідси відома всім теза: «Вдень з вогнем шукаю людину».

Філософське ставлення до життя демонструє і *Демокрит*. Про його мудрість, дотепність, незвичайний дар передбачення складали легенди. За це, попри незгоди, він був за життя вшанований і грошима, і славою.

Такою постає нам антична, давньогрецька філософія через філософський спосіб мислення і філософський спосіб життя її представників. Мислителі Еллади вибудовували власне життя як філософський твір, іноді прикрашений містикою і міфологічними екскурсами, але наповнений глибоким інтелектуальним і громадянським смыслом. Їх спосіб життя був викликом буденному, пересічному існуванню, дивував, вражав настільки, що легенди про філософів передавалися від покоління до покоління і змушували замислюватися не лише про світ, а й про смисл власного існування.

Тим самим стверджувалася традиція відповідності способу мислення способів життя. У процесі подальшого розвитку філософії ця традиція не порушувалася. Так, багато філософів завжди демонстрували не лише велич своєї думки, а й оригінальність життєвої позиції – привабливої і разом недоступної для пересічного індивіда.

Питання, поставлені філософією в кожному епоху досі залишаються актуальними, адже на них не можна дати відповідь раз і назавжди. Сьогодні, як і раніше, людина визначає для себе подібні питання, шукаючи відповіді на проблеми, породжені умовами життя глобального світу. Складність цих проблем породила нігілістичне ставлення до філософії, що сьогодні втрачає свою затребуваність. Наскільки аргументовані ці докази, показують міркування щодо можливих перспектив майбутнього розвитку філософії.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке «культура мислення»?
2. У чому полягає філософська культура мислення?
3. У чому полягає особливість філософського знання від знання інших наук?
4. Що таке «філософський образ життя»?
5. Чим відрізняється філософський образ життя від звичайного життя?

Радимо прочитати:

1. Губерський Л. В., Кремень В. Г., Ільїн В. В. Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: навч. посіб. / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2019. – Розд. 3. – С. 57–72.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень) / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : Грамота, 2012. – Розд. 2. – С. 66–75.
3. Адо П. Що таке антична філософія? / П. Адо. – Львів : Новий Акрополь, 2014. – 428 с.
4. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або інтелектуальні подорожі до країни філософії: навч. посіб. / А. Баумейстер. – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. – Ч. 1. – С. 47–73.

5. ПРОСТІР ФІЛОСОФСЬКОГО МИСЛЕННЯ

«Відповідь на питання, які залишає без відповіді філософія, полягає в тому, що вони мають бути інакше поставлені»

Г. Гегель

Майбутнє – це проблема, яка притягує своїми невідомими можливостями і тривожить небажаними результатами. Кожне досягнення людини, як і сама людина, завжди розглядається в проекції майбутнього. Проблема майбутнього актуальна і для філософії. Вона обумовлена її сучасним станом: філософія втратила своє монопольне положення у зв'язку з переходом людства до нової – інформаційної епохи. Породжена нею глобалізація зумовила виникнення нових, надзвичайно складних проблем. У колах науковців і експертів останніми роками набрала силу ідея про те, що наукове мислення постало перед необхідністю «зміни парадигми», тобто зміни основ сучасного мислення і розуміння світу та процесів, які в ньому відбуваються. Популяризуються заяви радикального характеру, які вимагають відмовитися від усього «старого» для вступу в «Новий вік» (англ. *New Age*), закликають продукувати альтернативні стосовно філософії рухи, які акцентують на нових підходах до розуміння нашої реальності. Фактично, це спроба максимально дискредитувати філософію і замінити її начебто новим, більш сучасним. Однак філософія є найбільш надійним способом визначити майбутнє. Філософія – це свого роду «нитка *Аriadни*», яка виведе з лабіринту складних і здавалося б нерозв'язуваних проблем.

У ситуації інформаційного світу стверджується думка, що філософія завершила своє існування, вона виродилася, і тому приречена. Із цим пов'язана нова хвиля філософського (вірніше, антифілософського) нігілізму. Нова, оскільки такі хвилі періодично виникали в кожен (особливо перехідну) епоху.

Інші, розділяючи загалом цей негативний висновок про самоліквідацію філософії, допускають водночас її трансформацію в щось інше: або в *теософію*, або у *філософію науки*, або ж у «служницю» *політики*. Усе це – різні версії розпредметнення філософії, спроб її завершення.

Теософський напрям заміни філософії насправді не може бути її альтернативою. «Неорелігійність» як нове розуміння світу і людини постає сучасним забобоном. Спекуючи на тому, що християнська віра перестала приваблювати нових прибічників, на «ринок світоглядів» було викинуто багато нового «товару». Виникла ціла індустрія з виробництва подібних пропозицій, що претендують на роль духовного продукту.

Майже в кожній книжковій крамниці можна побачити привабливі назви: «Життя після смерті?», «Таємниці спіритизму», «Феномен НЛЮ», «Боги повертаються», «Що таке астрологія?» тощо. Під цими назвами підрастає покоління знаходить ідеї, які шукає для пояснення незрозумілого. Однак подібна література має таке ж відношення до справжньої філософії, як порнографія до любові чи наука до міфології.

Фактично пошуки смислу життя в новій релігії втрачають значення, оскільки ця релігія постає *парапсихологією*, або телепатією, яснобаченням, психокінезом, спіритизмом, астрологією, уфологією. Справжньому філософу не потрібно всіх підводити під один знаменник. Але більшість перерахованих назв є «породженнями фантазії», які *Д. Юм* закликав «спалювати», тобто відкидати. Проте їх продукують, оскільки це одне з найбільш прибуткових занять: у силу їх примітивності знаходиться значна кількість охочих, які хочуть тернистий шлях пізнання замінити легкою прогулянкою.

Причина полягає в тому, що люди завжди тяжіють до чогось «незвичного», «містичного», яке порушило б пустоту і однаковість повсякденного, пересічного життя. Про таких німецький мислитель *В. Зомбарт* говорив: «Людина – знуджена тварина». У житті дійсно бувають містичні збіги. Якщо їх зібрати, особливо загадкові і важко пояснювані, і подати в систематичному викладі, тоді вони можуть справити враження переконливих доказів.

Якщо говорити про реальний феномен *медіумів*, то потрібно згадати вчення *З. Фрейда* про *несвідоме*. Відповідно до нього людина часто по-

стає в ролі медіума власного несвідомого. Так, можна раптом зловити себе на думці або дії, походження яких не в змозі пояснити. Натомість причина їх досить проста: всередині нас живе значно більше відчуттів, думок та іншого досвіду, аніж ми усвідомлюємо. Світ відчуттів багатший за світ думки.

Питання співвідношення філософії та науки породжує дискусію: чи належить наука філософії, або філософія є внутрішньо властива науці, або ж наука і філософія незалежні одна від одної. На думку французького філософа і фізика *Г. Башляра*, численні філософські питання породжуються, по-перше, самою наукою, і це реальні питання про те, який світ насправді. По-друге, філософи мають висувати гіпотези і здогадки, які коректуються науковими результатами, а не ховатися за «інтуїціями». Так, *Г. Башляр* вважав, що в науки немає філософії, яку вона заслуговує, оскільки та вдається до спекуляцій. Філософія, на яку заслуговує наука, має бути «творчою метафізикою», відкритою для виправлення.

Для німецького філософа *М. Гайдеггера* між наукою і філософією існує розрив, провалля. Відповідальний за цей розрив технічний (технологічний) напрям сучасної науки: якщо вам потрібні результати, ви не можете мислити. Наукова, практична дія утримує людство від мислення. Адже мислення – це медитація, шлях для одинаків. Тому наука як «технонаука» не пов'язана із філософією.

Ця позиція наприкінці ХХ ст. привела багатьох філософів до стурбованості, що у зв'язку з «наступом» науки філософія скоро зникне, у всякому випадку з університетської освіти. Філософія в небезпеці, говорили вони, її потрібно рятувати.

Потрібно визнати, що наука не належить філософії. Але це не означає, що наука чужа філософії. Множинність і різноманітність наук приводить до філософських питань. У процесі розвитку відбувається перехід від єдності природи до єдності науки і від *філософії природи* до *філософії науки*. Представники філософії науки схильні приймати як само собою зрозуміле те, що наука виробляє знання про світ, яким він є: гіпотези, теорії. Наукове знання насправді є поєднанням знань, мислення, ідей і довіри, тобто не може існувати поза логікою, психологією, етикою, що і формує корпус філософії.

Втрата філософією свого статусу змусила багатьох її представників реалізувати себе в політиці, а отже, перевести її в ідеологічну площину. Орієнтація на політику перетворила філософів на її прислужників.

Для політики філософія, яка зорієнтована на мудрість і розум, є вигідною, адже розум і мудрість у своїй співмірності допомагають вибудувати простір слухняності. Політики використовують розум для того, щоб «заднім» числом виправдати ті помилки, яких вони припускаються. Однак зазвичай це приводить до волюнтаризму та ідеологічного екстремізму. В основу політики закладається жорстка конфронтаційна модель: життя сприймається в чорно-білому кольорі, люди розподіляються на «своїх» і «чужих», на абсолютно правих і непоправно винуватих («буржуа» і «пролетарії», «демократи» і «ліберали», «національно свідомі» і «національно несвідомі» тощо).

Покладене *К. Марксом* у його концепцію «реального гуманізму» життєве кредо «боротьби» привело до нескінченного протистояння між історично «неправими» та «правими», і мало вкрай негативні соціальні наслідки. Вони перетворили «реальний гуманізм» на його протилежність – диктатуру та тоталітаризм.

Водночас не потрібно впадати в утопію несумісності філософії та політики. Найбільш аполітична і асоціальна філософія виростає з політичної і соціальної конкретності реального життя. Окрім того, досить часто видатні мислителі виступали на боці сили, деспотії, шовінізму, расизму, антигуманним масовим рухам, нацизму. Так, *І. Гегель* своєю тезою «Усе дійсне – розумне, усе розумне – дійсне» виправдовував абсолютну монархію в Пруссії, а *М. Гайдеггер* вітав прихід націонал-соціалістів до влади і підтримував режим, поки не зрозумів його суть і не емігрував до Швейцарії.

Мудрість і розум за своєю природою несумісні з безвідповідальністю, недальновидністю, емоційним захопленням. Проте життям часто керують не великі ідеї, а низькі потреби. Думка може бути піднесеною, але життя мало кому вдалося перетворити у твір мистецтва. Звісно, не варто плутати політику з політологією, що є невідривною від ідеології. Політологія постає прагматичним проектом, який захищає не істину, а корисність: партійні, групові або особисті інтереси.

Філософія не зводиться до суми ідей, хоча може їх продукувати. Ця підміна породжує ідеологію, яка пропагує боротьбу за ідеї. У романі У. Еко «Ім'я рози» один із персонажів – учитель – говорить учню: «Бійся пророків і тих, хто схильний віддавати життя за ідеї». Часто вони разом зі своїм життям віддають життя багатьох інших, а іноді роблять це раніше, чим віддають своє власне.

Необхідною умовою подальшого існування філософії в майбутньому є її *деідеологізація*. Адже ідеологія – це особливим образом міфологізована, перевернута свідомість, основою якої є не пошук об'єктивної істини, а виправдання і ствердження раніше висунутих політичних постулатів. Ідеологія авторитарна, а деідеологізація філософії не означає її розриву з політикою, яка не завжди «зло». Політика еволюціонує, як і всі інші соціальні інститути. Завдання і заслуга філософії полягають у лібералізації влади, політики, примиренні антагонізмів і конфліктів, а першочергове завдання політики – у примиренні, орієнтації на збільшення суми людських цінностей, у моральному оздоровленні, а також у зростаючому впливі духовно-культурної еліти.

Філософію неможливо відірвати від політики. За своєю природою філософія передбачає звільнення від диктату політики, засилля політичної кон'юнктури. Філософ не може проголошувати політичні істини, у кращому випадку він може їх передбачити. Зміна філософії як основи політики – це зміна *основ мислення*, а не думок. Філософія як сфера мислення здатна давати ціннісні та моральні установки. Але вона змінюється, і невідомо, яким буде майбутнє мислення. Головне полягає в самому мисленні.

Нігілізм стосовно філософії з метою заперечення її значення для сучасної людини є фактом культури. Філософія разом із релігією та мистецтвом є фундаментом культури. Без взаємозв'язку філософії з релігією та мистецтвом не може бути культури. Чим більш примітивна філософія, тим більш відсталою є культура. Не випадково «грецьке диво» – розквіт Еллади – почалося з пасіонарного підйому культури і духовного життя.

Культура – «живий» організм. Розвиток цивілізації, поза іншими факторами, обумовлюється культурою. Нехтування цієї обставини призводить до догматизму. Культура – це і мислення, яке постійно перебуває

в творчому розвитку. Догматизм, навпаки, замкнене, закрите до доступу нового знання і нових ідей мислення і розуміння. Догматизм – не тупість і не тугодумність. Це явище соціальне, адже складається і розвивається у відносинах між людьми в процесі соціокультурної діяльності. Догматизм закритий для творчого пошуку і пропозицій. Примітивізм і жорсткі межі пізнання сковують уявлення, фантазії, мрії, які є найголовнішою умовою розвитку культури, її «душі» і «духу». Бідність уявлення «сковує» мислення, і тоді результатом буде відсутність культури мислення.

Можна розрізнити «елітарну» і «масову» культуру. Остання сьогодні визначає систему цінностей, у якій філософія начебто займає належне місце, проте дискредитує її. «Масова» культура спрямована насамперед на виховання в людини безпосередніх, повсякденно-вітальних потреб. Тому реклама поп-зірки переконує, що вона – «філософія дива»; реклама взуття певної фірми доводить, що «це більше, ніж взуття, – це філософія» тощо. У системі таких цінностей філософія стає схожою на зношене взуття, яке можна замінити іншим, іншої фірми.

Водночас всупереч тотальному поширенню «масової» культури та її впливу залишається потреба в культурі, що сповнена духовності. Це свідчить про здатність особистості не лише протистояти масі, а й «заряджати» її духом, ідеями, цінностями, стимулами до розвитку, відстоювати ідеали, які маса прагне руйнувати і руйнує. Прагнення до руйнації міститься в масовій свідомості. Тому філософія, яка прагне до цілісності і цінностей, не може бути важливою і потрібною для людини, яка вихована «масовою» культурою.

Культура стверджує право людини жити своїм розумом, шукати істину всюди, де це можливо. *Екологія культури* – це захист індивідуального, інтелектуального від масового, пересічного, зростання духовно-особистісного начала. Культура як засіб виокремлення людини із маси олюднила мільйони. Якість культури визначається глибиною мудрості її творців, а також універсальними смислами, які вносить у неї філософія. Універсалії культури – свого роду *генотип соціального життя*. Працюючи з універсальними і кодами культури, філософія вводить в них нове розуміння. За допомогою такого зворотного зв'язку філософія

змінює і збагачує культуру, а культура обумовлює її подальший розвиток. У філософії та культури є спільні потреби та інтереси.

Головна мета культури та її інститутів – захист людини від того, що стоїть на перепоні подальшого розвитку. Головна мета філософії – не стільки зрозуміти світ, скільки підготувати олюдене майбутнє. Культурне і морально-етичне значення філософії постає в цьому контексті більш важливим, аніж пізнавальне. Філософія в такому випадку буде існувати допоки буде існувати культура. Отже, спроба «знецінити» філософію силами пересічної свідомості та «масової» культури приречена.

Існування філософії пов'язано з подальшим розвитком науки і технологій. Їх складність і проблемність потребують філософського осмислення, адже завжди на краю добре відомого знаходиться *таємниче невідоме*, над яким потрібно дуже добре задуматися.

Такою таємницею є *мораль*, поза якою не може існувати ні культура, ні філософія. Міркуючи над цією проблемою, український мислитель С. Б. Кримський говорив, що мораль – не силова боротьба, оскільки добро не може бути «з кулаками». Добро діє інакше. Не можна змішувати мораль і боротьбу. Мораль як невіддільна частина культури нагадує правила вуличного руху. Можна переходити вулицю в будь-яких напрямках, але ви платите за це певну ціну: штраф або життя, часто не лише своє, а й чуже. Так і в моралі, можна використовувати насилля, але потрібно розуміти, що за це прийдеться дуже дорого заплатити.

Добро завжди «запізнюється» на зустріч зі злом. Воно карає зло, але вже після його здійснення, із запізненням – у наступних поколіннях. У цьому контексті можна говорити про *принцип морального розуму*. Його можна сформулювати тезою: «*Розум має бути добрим, а серце – мудрим*».

Якщо філософія спирається лише на розум, то вона не може виконати свого призначення. Розум сам по собі постає як сила. Тому розум потрібно поєднувати з етикою, моральною культурою, моральністю. Тоді розум, поза яким не може здійснитися ні філософія, ні культура, буде «настояний» на совісті. Це і буде *моральний розум*.

Проникнути в його структуру і виявити потенційні можливості без філософії надзвичайно важко. Сила морального розуму – це сила морального закону. Багатьом відомі слова І. Канта: «Чим більше я розмірковую,

тим більше дві речі наповнюють душу мою все новим здивуванням і наростальною набожністю: зоряне небо наді мною і моральний закон у мені».

З урахуванням усієї цінності науки та її необхідності для розвитку цивілізації, наука пов'язана з розумом, проте не завжди з мудрістю. Наука здатна вселити в людей впевненість, що вони в змозі творити чудеса, але не вказує на те, які чудеса потрібно творити, ні на те, до чого вони приведуть. Найбільш важливі для себе істини людина одержує не з логіки, а з моральної інтуїції, одкровення.

Культурне зростання залежить від багатьох факторів, визначається станом духовної сфери, у якій перебуває людина. Культурне зростання – це здатність до переоцінки цінностей, постійного духовного самооновлення, внутрішньої напруги сил, зміцнення персонального начала. Рівень культури визначається кількістю особистостей у суспільстві, які прагнуть до духовного збагачення. Найвищою цінністю не може бути ні держава, ні народ, ні клас, ні ідея. Найвища духовна цінність – людина, про яку сказано: «Я шлях, я істина, я життя».

Духовність – це сила, як і мораль, розум, почуття. Духовна сила *Р. Декарта*, наприклад, рятувала принцесу *Єлизавету*, дочку курфюрста німецької землі Пфальца. Попри свою високу освіченість, її разом із сім'єю було репресовано владою Австрійської імперії за виступ проти неї. *Р. Декарт*, вчення якого пройнялась *Єлизавета*, з готовністю «лікував її душу», підтримував дух, допомагав вирішувати сумніви, ділився думками і поглядами. У листуванні вони торкалися питань філософії і релігії, психології і моралі, розв'язували наукові проблеми.

Духовність, або духовна культура, не підлягає визначенню, її ніколи не можна пізнати і знайти до кінця, її можна лише творити власною майстерністю, відчуттями свого серця, або ж в їх єдності. Ця обставина завжди робить поняття «духовності» ареною стосовно того, що належить до її досягнень, а що не заслуговує поваги. На початку ХХ ст. така суперечка розгорнулася навколо оцінки феномену джазу, а сьогодні ведуться активні дискусії щодо принципу деконструкції, тобто наповнення новими смислами класичних творів мистецтва.

Однак не особисті смаки окремих людей, а сукупний історичний досвід розв'язує питання про духовно-культурну гідність тих чи інших

продуктів творчої діяльності. Духовність завжди оточена масою псевдо-духовних і культурних сурогатів, і лише історія проголошує вердикт стосовно того, що є справжнім, а що – хибним. Розмежування в цьому аспекті є динамічним, адже сама культура відтворює історичний досвід і є вираженням духу історії.

Духовність існує на перетині епох, живиться історичним досвідом, збирає особливості часу, у якому формується, постає духовною альтернативою смерті, як покликання до вічності та подолання конечності. «Пізнання, мислення, творчість – це корінь її життя, її безсмертя», – зазначив *Г. Гегель*.

Духовний смисл філософії полягає в тому, що утворює можливість актуалізувати потенцію нескінченності життя в культурі. Духовність наділяє філософські ідеї життям; не узагальнює, а залучає до вищих смислів буття. Духовність обумовлює спілкування, що відкриває дорогу до взаєморозуміння. *А. де Сент-Екзюпері* говорив, що найдорожчий скарб у світі – це скарб людського духовного спілкування. Духовність культивує різноманітність, множинність людського існування. Лише у сфері духу людина може бути особистістю.

Історія філософії засвідчує, що духовність надає віру в смисл і цінність життя. Відродження духовності, про що так багато завжди говорять, може відбутися тоді, коли все більша кількість індивідів виробить у собі нову систему цінностей. Вона поступово почне чинити вплив на склад мислення суспільства і врешті-решт визначить його. Духовний поступ і рух визначаються стратегіями сучасної філософії.

Але в цій філософії окреслюються також контури нової духовності. Вона якісно відрізняється від традиційних уявлень про неї. Останні, критикуючи наявний стан духовної культури, наділяють її переважно негативними характеристиками, фактично не трансформуючи її в сучасність. Ця традиція йде від проголошеної *М. Гайдеггером* тези: «Забуття буття». Це дало підставу вважати, що там, де є «забуття», обов'язково настає криза духовності.

Центральним моментом кризи духовної культури філософ ХХ ст. *М. Хейзінга* вважав конфлікт між «знати» і «бути». Не істина, а домовленість, всезагальна значущість визначає духовність. Цінністю володіє

лише пріоритетна, важлива для людей істина. Зміна ставлення філософії до пізнання, усвідомлення історичності істини похитнули силу духовності. Цей перелом і визначає всю ситуацію духовної культури, у якій ми перебуваємо, причому ситуації трагічної, у якій духовна культура, а разом з нею і вся філософія, паралізовані корозією бюрократії, хвороби, песимізму, «казарменого духу».

Апологія кризи в сучасній духовності та культурі обумовлена систематичним філософським, а також життєво-практичним *антиінтелектуалізмом*, що не є чимось новим. Ще сучасники *Сократа* стояли на розпутьті: від філософії мало користі, хоча достатньо шкоди – філософи або зовсім не займаються практичними питаннями, або проявляють у них таку спритність, що заморочать і обведуть навколо пальця. Звідси стверджувалася лінія сумніву в значенні мудрості, а zarazом – пріоритету вищих, духовних смислів. Це породжує дилему «мати» або «бути», яку часто застосовують для розв'язання проблеми «матеріального» (практичного) і «духовного».

В епоху середніх віків *віра* замінила знання і мудрість, адже увібрала в себе увесь зміст духовного. Віра – це також знання, лише у своєрідній формі. Сучасне мислення і свідомість легко плутає інтелектуалізм, духовність і раціоналізм. Але інтелектуалізм, здебільшого представлений філософією, постає способом духовного осягнення, у якому необхідним є раціонально-логічний аналіз. Підміна цього аналізу приводить до сумніву в перспективах прогресу, що вже не відповідає його ідеальному образу.

Це не означає ідеалізації певних образів або аспектів тих чи інших сфер життя. Безумовно, потрібно визнати необхідність високих ідеалів для подальшого розвитку духовності та культури, але не потрібно відривати ідеали від інтересів, життя і природи людини. У цьому відношенні альтернатива «мати» або «бути» не зовсім позитивна, як і кожна альтернатива. Адже для того, *щоб бути, потрібно мати*. Недолік усіх ідеалів полягає в їх односторонності. Духовність – це і божественне, і земне, культурне і акультурне.

Філософське знання – частина духовної культури. Видатний культуролог і гуманіст ХХ ст. *А. Швейцер*, який називав сучасну людину «явищем

патологічним», вважав, що сучасна епоха – це період культурного занепаду, деградація духовного життя. Причиною вичерпання енергій духовності стала нездатність філософії, її наївний раціоналізм, витіснення культом науки, яка спрямована на реалії буття.

Можна говорити не про внутрішню конфліктність духовного життя, а про багатомірність його суперечностей – інновацій із традиціями, революцій з еволюціями, цінностей із ціною, культури з природою, високої культури з масовою культурою тощо. Суперечливість є критерієм істини, відсутність суперечливості є критерієм заблудження, вважав Г. Гегель. Суперечливість духовності необхідна і неминуча, оскільки така духовна є сутністю людини. Вона слугує як джерелом волі до могутності (*мати*), так і джерелом прагнення до величних звершень в ім'я вищих ідеалів і смислів людського існування (*бути*).

Конфлікт між «мати» і «бути» насправді має творчий характер, виступає їх живильною силою. У їх конфлікті народжується нова людина і нова духовність. Гармонія між «мати» і «бути», або між духовністю і прагматикою життя, небезпечна, оскільки, всупереч очікуванням, приводить до стагнації. Тому до неї не потрібно прагнути, її потрібно долати. Діяльність в ім'я вищих духовних цілей здійснюється людьми, тому цілком закономірні в цьому процесі явища безглузді, абсурдні та страшні. Як говорив Данте Аліг'єрі: «благими намірами вистелена дорога в пекло».

Нова епоха, нова реальність, якій часто дорікають у втраті духовності, насправді звільняє людину, насамперед мислячу, творчу, вільну від традиційних форм життя, культури, побуту, звичок. Нове, а зокрема нова філософія, є цінною насамперед за створюваний нею новий духовний досвід, що відкриває глибини нового духу і нової духовної ситуації. Безумовно, це не означає повного очищення світу від того, що можна кваліфікувати як «старе», знищення минулого для ствердження «інноваційного». Духовного завжди не вистачає, тому не можна говорити про його «надлишок» у світі, де лише найтонший пласт еліти (мислячої, культурної) може дозволити собі розкіш перебувати в просторі духовного – філософії, мистецтва, релігії, науки, історії. І не лише перебувати, а й творити і діяти.

Трагедія, або криза духовності – не в занепаді філософії і культури, не в постійній модернізації, а в розкладаючому тиску «легкої» культури, «легкого» навчання, які не вимагають напруги, а тому не мають «духу». Однак не варто вірити в «занепад» і «кризу» духовності. Сучасність, яка постає перед нами чередою постійних криз, дає нам «феєрверк» духовності. Але в ній без філософського осмислення важко знайти точки перетину «мати» і «бути».

Питання філософії важливіші, ніж відповіді, які вона дає, і кожна відповідь стає новим питанням. Розчарування філософією і проголошення її завершення властиве для тих, хто чекав від неї ствердження «вічних» істин.

Феномен «завершення філософії» обумовлений фактом: упродовж двох тисяч років у постійно мінливому світі видатні мислителі прагнуть побудувати картину світу таким чином, ніби не існує ні часу, ні історії, ні розвитку. Надаючи у своїй філософії визначальну роль змінам історії, діалектичному розвитку, *Г. Гегель* вважає свою систему завершальною. *К. Маркс* пішов ще далі й оголосив, що історія починається з нього, а до цього була «передісторія».

Філософи епохи Просвітництва, які проголосили своєю програмою звільнення від «хламу» минулого, пропонують свою версію «вічності» – торжество розуму, абсолютну раціоналізацію, життя відповідно до введених наукових принципів.

Кожна епоха має свій стиль мислення, мову, символи і міфи, цінності і завдання. Вчення *І. Канта*, яке було для освіченого європейця XVIII ст. вершиною людської думки, китайцю або арабу могло видатися курйозом. Як говорив *О. Шпенглер*, для самого стилю європейського мислення характерним є нерозуміння того, що «вічні істини» філософа вічні насамперед для нього самого.

Вочевидь, розмови про «кризу» філософії пов'язані не з безсиллям мудрості, неспроможністю міркувань, містичним самозаглибленням, а з творенням систем, зведенням «непохитних», «незламних» вчень на всі часи. Проте кожна епоха має свою специфічну мудрість, свої підйоми і спади. Античність, породивши таких титанів, як *Сократ*, *Платон*, *Арістотель*, завершилася скептиками і кініками. Поширення християнського вчення в епоху Середньовіччя закінчилося спробою ствердити

світову владу церкви. Новий час, поставивши завдання «підкорення природи», зробив людину заручником екологічної катастрофи.

Необхідно зрозуміти, що філософія «вічна» в сенсі постійного пошуку невідомого. Щойно філософи епохи Просвітництва написали і ствердили «апологію розуму», романтики почали розробляти концепцію «внутрішніх» (душевних) переживань. Зasluga філософів-модерністів полягає у виявленні світоглядної ролі та практичної необхідності абсурду, волі, несвідомого, інтуїції, страждання, конкуренції. *Маркіз де Сад і Захер-Мазох* із відщепенців раптом виявилися першовідкривачами очевидного: людина – не «чиста дошка», життя – ширше розсудку і сповнене прагнення до насолоди.

Не кожна людина є філософом, але кожна свідома людина має свою філософію: для кожного людського віку вона своя – від наївності дитинства і ідеалізму юності до скептицизму зрілості та містицизму кінця.

Отже, філософія не може мати завершення, поки існує людина. Видатні філософи минулого, як і художники, політичні діячі, полководці не можуть бути перевершені не через їхню велич, а тому, що немає потреби їх перевершувати. Так і філософія не може бути перевершена (і тим самим завершена) чимось новим – штучним інтелектом, перспективою «вічного» життя тощо. Філософія не може завершитися, допоки у світі будуть здійснюватися соціальні, політичні та культурні зміни.

Зміни, які постійно відбуваються у світі, приводять до конфліктів між старим і новим. І чим далі, тим більш гострими стають такого роду конфлікти. Вочевидь, у цьому, окрім іншого, і буде полягати основне завдання філософії – бути посередником між поколіннями, сферами культурної активності та між традиціями, допомогти у примиренні старого і нового.

Філософія невіддільна від майбутнього, що пов'язане з подальшим розвитком індивідуальності та ствердженням особистісно-творчого начала. Вона завжди буде прагнути до розуміння повноти та досконалості життя. Ця сила і творчий процес становлять сутність філософії, як і сутність самої людини. На запитання: «Чи потрібна завтра філософія?» можна з упевненістю відповісти: «Так, вона робить людину людиною, тобто мислячою, знаючою, продуктивною і потрібною».

Мислити – це завжди творити нове. Мислити продуктивно – творити неповторне. Філософія обумовлює, активізує процес творення як людини, так і реальності. Від того, яка філософія, така і людина, такий і результат її творіння. Тим самим філософія реалізує творче начало в людині.

Філософія не завжди виражена як власне філософія, але вона завжди є в сказаннях, міфах, релігії, мистецтві, у політичних рішеннях. Філософія не може зникнути, вичерпатися, проте може змінитися, набути нову (іншу) форму вираження, навіть може відійти в тінь. Але потім вона постає з новою силою. Філософія є, і завжди буде, але завжди різною, як різною є людина. Вона є ниткою *Аріадни*, що допомагає вийти з лабіринту суперечностей і заблуджень, увійти до світу істини і добра. Так, як завдяки цій нитці *Аріадни* був врятований *Тезей*, так і філософія рятує людину від мороку і небезпеки.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає взаємозв'язок філософії та науки?
2. Чим відрізняється філософія від політики?
3. Розкрийте взаємозв'язок філософії та мистецтва.
4. У чому полягає духовна сутність філософії?
5. Розкрийте зміст фрази: «Мислити – означає діяти».

Радимо прочитати:

1. *Губерський Л. В., Кремень В. Г., Ільїн В. В.* Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: навч. посіб. / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2019. – Розд. 4. – С. 73–90.
2. *Кремень В. Г., Ільїн В. В.* Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень) / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : Грамота, 2012. – Розд. 7–8. – С. 166–210.
3. *Крічлі С.* Вступ до континентальної філософії / С. Крічлі. – Київ : Стило, 2008. – 152 с.
4. *Баумейстер А.* Біла джерел мислення і буття / А. Баумейстер. – Київ : Дух і літера, 2012. – 480 с.

6. СВІТ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

«Світ ловив мене, але не ввіймав»

Г. С. Сковорода

Філософувати означає мислити. Однак мислити можна завжди про щось, про когось, про те, що може представляти інтерес, мати вплив на долю і мету життя. Багато факторів визначають процес формування та розвиток мислення, починаючи з руху небесних світил і закінчуючи таємницею народження та смерті. Людина живе не лише в природі, а й у світі соціальному – світі культури, економіки та цінностей. Сьогодні світ інформації і знання є невіддільним від життя. Усе назване являє собою простір існування людини. Постає запитання: «Як цей простір може впливати на процес філософування? А може саме філософія творить світ, робить його придатним – у матеріальному і духовному планах – для життя?» У цьому смислі можна говорити про *ойкумену* – так у Давній Греції називали заселену частину земної суші, яка охоплювала всі заселені, освоєні або іншим чином включені в орбіту життя суспільства території. Учені-мислителі класичної епохи античної Греції включали в поняття «ойкумени» відому їм частину Землі з центром в Елладі. *Олександр Македонський*, вихований вченим-філософом *Арістотелем*, завойовував не весь світ, а *Ойкумену*, яка згідно з настановами його вчителя, включала Персію, Афганістан, Середню Азію і закінчувалася в Індії. Але в Індії він дізнався, що і далі живуть інші народи, є інші країни. *Олександр* зрозумів, що йому дійти до краю *Ойкумени* не судилося і закінчив свій похід.

Людина може цивілізовано жити в тих умовах, які вона створила для більш зручного та комфортного існування. І хоча людина вийшла з природи, взаємопоєднана з нею тисячами зв'язків і не може існувати поза нею, проте тривалий час природа була для неї грізною і чужою силою. Вочевидь, саме тому в кожній міфологічній картині світу сили природи

обоючуються. Наприклад, у давньогрецькій (як і в українській) міфології є боги води, землі, лісу та інших стихій, непідвладних людині. Для багатьох античних мислителів життя засноване на взаємодії чотирьох головних стихій: води, землі, повітря і вогню. Для *Фалеса* першоосновою всього є вода, для *Анаксимена* – повітря, *Геракліта* – вогонь. Вказані стихії містять духовний зміст. Так, вогонь *Геракліта* – це водночас і *Слово*, але слово розумне – *Логос*.

Подальший розвиток показав, що процес освоєння природи приносив конкретну користь. Завдяки цьому народилася наука, яка дедалі більше наближала природу до людини, роблячи її більш зрозумілою і потрібною. Природа тривалий час у силу відчуження і незрозумілості не була об'єктом естетичного споглядання. Вважається, що перший, хто відкрив красу природи, італійський поет епохи раннього Відродження *Ф. Петрарка*.

Вивчення природи привело до формування *натурфілософії*. Тобто «філософії природи», яка досліджувала гармонію і закономірність природного буття, намагаючись знайти його причини. За аналогією намагалися творити закони суспільного життя, які зроблять його таким же доцільним, як природне життя. Відбувається навіть ідеалізація «природного стану» людини, як це зробив філософ-просвітителі *Ж.-Ж. Руссо*. У «природному стані» людина утримується від пороків, гніву, презирства та інших недоліків, породжених суспільством. У природному стані люди володіють *потенціалом*, а не характером. «Під тиском необхідності боротися або з природою, або з суспільними закладами потрібно вибирати одне з двох – створити або людину, або громадянина, адже неможливо створити одночасно те й інше», – зазначав *Ж.-Ж. Руссо*.

В епоху Нового часу інтерес до природи ствердив у філософії позицію *матеріалізму*. Філософія матеріалізму намагалася звести всі явища буття до конкретних фізичних величин. Доктрина філософського матеріалізму виходить з цілком об'єктивного, незалежного від людей існування буття як сукупного Універсуму речей, форм, процесів природи, які підлягають власній логіці розвитку, і освоюються в людській діяльності.

Що ж таке матерія? Матеріалізм постійно підживлювався досягненнями природничих наук. *І. Ньютон* доказував застосування одних і тих

же законів природи для всього Всесвіту. Інакше кажучи, усе на Землі й у космічному просторі підкоряється одній і тій самій непорушній закономірності.

Значно більше наблизив людину до природи *Ч. Дарвін* своєю еволюційною теорією. Він вважав, що відмінності в інстинктах людини і тварини є відмінностями ступеня розвитку, а не відмінностями природи. Своїми працями *Ч. Дарвін* стверджував концепцію, що природа є ідеально спланованим механізмом, що пристосовується до змін умов. Прикладом є еволюційний процес походження людини.

Природа – «колиска», у якій народилася людина. Але вона виростила і почала творити свої світи і нових людей. Залишаючись вдячною природі як праматері, людина сьогодні намагається максимально вийти з поля її впливу і залежності, зокрема, створюючи собі допомогу та заміну за рахунок робототехніки, «штучного» інтелекту тощо.

Людина стає власне людиною завдяки соціально-культурному середовищу, оточенню. Спільне існування обумовлює виникнення *соціальної реальності*, об'єктивно реалізованої в інститутах, звичаях, традиціях, праці, нормах, мові. Кожний соціальний інститут – держава, церква, освіта тощо – зобов'язані своїм виникненням очікуванням людини. Людина завжди сподівалася, що мудрий король, розумне управління в державі, правильні освіта і виховання приведуть до встановлення «царства справедливості та добра».

На основі таких очікувань виникають соціальні утопії та ілюзії, які скріплюють відносини між людьми, виступають їх об'єднувальним фактором. Немає жодної соціальної істини, яка не виявилася б ілюзією, або заблудженням, і немає такого заблудження, яке б не могло інколи виявитися істиною. Кожне суспільство намагається демонструвати свої досягнення: демократію, економічні успіхи, воєнні перемоги, культурні переваги тощо. Кожне з таких досягнень може стати важливим фактором довіри громадян до свого уряду, до політичної стратегії держави та економічної мети.

Людині потрібна істина, що у світі відносного («усе тече, усе змінюється»), потрібно знайти щось абсолютне, стабільне, на яке можна спертися, що її не підведе. Проте в соціальному просторі у формі абсолютного

може бути лише відносно. У світі соціального розрив між відносним і абсолютним здійснює *уявлення*, яке робить можливим зв'язок між ними. Діяти в суспільстві – означає не очікувати всієї повноти знання про світ, а рухатися і ризикувати. Тому без ілюзії, сподівання, надії неможливою є жодна дія. Ілюзія – підґрунтя соціальної діяльності. Ідея визволення «гробу господнього» від мусульман-сарацинів у середні віки стала тією спонукальною причиною, яка спонукала активну частину європейців до дії. Водночас ілюзія порятунку «святої землі» привела зрештою до розширення економічного і культурного простору Європи, активізувала торгові зв'язки, стала умовою створення самостійних економіко-політичних утворень – Генуї, Венеції, Флоренції в Італії, торгового союзу Ганзи в Німеччині тощо. З них починається формування нових соціальних відносин, нових соціальних інститутів і, зрештою, нового соціального простору, у якому виникають нові соціальні, економічні та політичні зв'язки.

Соціальна реальність, з одного боку, укорінена в соціальних діях і відносинах, а з іншого – зустрічається зі стихією людського фактору. Наприклад, власність – це відносини між людьми щодо речей і предметно-ціннісних утворень. Однак без *почуття* власності відносини власності є неможливими. Не може бути так, щоб власність була в одних людей, а почуття власності – в інших. Власність без почуття власності – це феномен, який свідчить про розрив між людиною і соціальністю.

Соціальна реальність як цілісність існує завдяки тим ідеям та ілюзіям, які спонукають людей до діяльності. Інакше кажучи, суспільство структурує не соціальні структури, а надії, мрії та сподівання людей. Якщо суспільство складається з людей без надії, то воно деградує. Ілюзії та ідеї належать до умов колективного, спільного існування людей. Допоки є ідеї, ілюзії, надії, люди можуть бути разом, формувати соціум.

Соціальність завжди прагне до упорядкування та стабільності, людина ж – до різноманітності, постійного переходу за межі чинного порядку. Тому ідеально впорядкованого соціуму ніколи не було. Завжди, навіть в умовах жорстокої тиранії чи деспотизму людина прагнула актуалізувати, перетворити на реальність соціальні ілюзії та ідеали. Однак можливе з точки зору людини – її надії, ідеї, очікування – є соціа-

льно неможливим. Цей бунт людини проти соціального порядку виявляє себе у феноменах творчості та свободи особистості.

Творчість – це звільнення в людині того, яке ще не нормоване соціумом. Ця обставина породжує рух, перехід від нормального, «стабільного» порядку речей до динамічних, неочікуваних змін. Суперечність між суспільством та індивідом розкривається в поведінці кожної людини. Точка зору, згідно з якою людина детермінована соціумом, не розв'язує проблеми ні суспільства, ні людини. Кожна людина схильна до соціальних відхилень, в силу чого не суспільство обумовлює її життя, діяльність і поведінку, а навпаки – від волі індивіда, його розуму, прагнень формуються стратегії розвитку суспільства.

Визначальним для соціуму є процес людської діяльності. Вона постає умовою перетворень. Діяльність виступає як здійснення певних наперед визначених ідеальних цілей і завдань. Цілепокладання є способом входження в майбутнє, оскільки людина, завдяки реалізації поставлених завдань, проєктів і передбачень, може отримувати інформацію немовби з майбутнього. Життя в суспільстві має як діяльнісні, практичні, предметно-реальні, так і віртуальні компоненти, які живляться уявою, надією, спогляданням, прагненням до краси.

Поняття «культура» тривалий час формувалося як антитеза «натурі», тобто природі. Культура як діяльність, мудрість, духовність людини протистоїть природі, необробленій землі. Бог – творець світу і природи, людина – творець культури. Культура в такому випадку постає новою, «другою» реальністю, створеною людиною, а не Богом. У створеному людиною світі культури діють свої, відмінні від природного та соціального світу, закономірності.

Простір культури – це наступний щабель сходження людини до себе через освоєння та перетворення як природного, так і соціального світу. Разом із тим творення світу культури означає відкриття світу краси. Так, включення краси гірського чи лісового ландшафту в простір поетичної творчості, розгляд моря в далеких плаваннях не як зони смертельної небезпеки, а як культурного наповнення свідомості та мислення відкривали нові горизонти краси. Аналогічно культура романтизму розкрила красу ночі, що споконвічно була часом темних сил і злочинців.

У просторі буття культури важливе не творення предметів матеріальної культури, а розвиток природних задатків людини, її саморозвиток, розкриття духовних можливостей. Життя народу і суспільства визначають не завоювання чи перенасичення, а духовні енергія, свобода, конкуренція, які є головною умовою культурного розвитку людини та суспільства. Хто пам'ятає, окрім спеціалістів-істориків, які багаті були в XVII–XVIII ст. в Англії, Франції, Іспанії, Україні? Проте всі знають, що славу Англії принесли *Шекспір* і *Байрон*, Франції – *Мольєр*, *Бомарше*, *Вольтер* і низка інших поетів, художників, філософів, без яких важко уявити не лише культуру Європи, а й світу загалом. Як Іспанію ідентифікуємо через такі постаті, як *Сервантес*, *Кальдерон*, *Ф.-Х. де Гоя*, так і Україну визначаємо насамперед через творців її духовної культури – *Г. Сковороду*, *Т. Шевченка*, *Лесю Українку* та ін.

Світ сучасної культури поставив безліч запитань. У чому проявляє себе відношення між культурою і цивілізацією, чи є перехід до цивілізації свідченням занепаду культури? Чи рухається культура до «глобалізації», чи, навпаки, посилюється культурна своєрідність? Чи є «інформаційне суспільство» вищою стадією зростання культури?

Подібні питання засвідчують не лише складність світу культури, а і його постійний розвиток та оновлення. Культура є виробленням, творенням самої людини в усьому багатстві та багатосторонності її суспільних зв'язків і відносин, у всій цілісності її соціального життя. Культура є спонукальною силою для розвитку творчої могутності людини, що розширює її свідомість і продуктивність мислення.

Світ культури – це світ людини, її творчості, самовираження та «другої» природи. У світі культури людина отримує можливість вільного вибору і відповідальності за цей вибір, а також здатність самостійно визначити своє життя, вчинки, мислення, долю.

У світі культури людина формує цілі життя, свідомість, мислення, здійснює вибір і бере відповідальність за нього. Це означає мати здатність самостійно вибирати шляхи свого життя, вчинки, долю. У цьому контексті культура постає інструментальним засобом включення індивіда в соціальне життя, способом його пристосування до вимог соціального оточення.

Культура, але не псевдокультура, є простором для духовного зв'язку епох, завдяки чому здійснюється передача цінностей від покоління до покоління, від вчителя до учня у вигляді творчої співпраці. Зрозуміти систему цінностей культури минулого – означає зрозуміти дух епохи не лише минулого, а й сучасного життя, насамперед сучасної людини, духовна сутність якої є спадкоємцем розвитку культури попередніх епох.

Водночас не варто робити культуру фетишем, «ідолом». Як і всі плоди людської діяльності, культура амбівалентна. Культура *людяна* і несе в собі відбиток усіх сторін людської природи – божественності, біологічного походження, моральної досконалості, але також і моральної деградації. Природна сутність людини відображається в культурі і багато в чому визначає її.

Культура є виразом духу раси, народу, еліти суспільства в конкретну епоху розвитку відносно всіх сторін життя. Упродовж віків і тисячоліть під впливом загальних історичних сил різні культури розвиваються, впливають одна на одну, перероджуються і, нарешті, вироджуються. Кожна культура містить в собі переважаючі цінність, ідею та символ: наприклад, рабство в стародавньому світі, християнство – в середньовічні часи, свобода – у добу Нового часу, демократія – нині.

Людина – результат не стільки біологічної еволюції, скільки культури, яка її породила і сформувала. Людина – проекція історії, релігії, духовного середовища, сім'ї, народу. «Включення» людини у світ культури є умовою її філософського осмислення.

У сфері соціального буття економічне посідає чи не найголовніше місце. «Світ економіки» сьогодні являє собою широкий простір господарської діяльності та взаємозв'язку людини вже не стільки зі стихійними силами природи, скільки з метою захисту і розширення умов життя, підкорення й олюднення природи. «Світ економіки» є синтезом розвитку соціальних, політичних і господарських взаємозв'язків, які виступають у *вертикальній* і *горизонтальній* площинах. У горизонтальному вимірі відбувається цивілізований поділ світу на Захід і Не-Захід. У вертикальному – утворюється ієрархічна піраміда багатства і влади, на вершині якої – економічно розвинені країни. До вершини цієї піраміди безперервно йдуть потоки фінансів, багатства й інтелекту.

Сьогодні «світ економіки» є реальністю, що орієнтує на пошук шляху до розуміння економічного життя людини. Економічний світ формує реальне «поле мислення», оскільки конкретно-господарське життя невіддільне від інтелектуального – наукового і філософського – забезпечення. За його допомогою здійснюється пояснення явищ і процесів, від яких залежить життєдіяльність людини та суспільства.

Потрібно враховувати, що «світ економіки» є особливою організацією людського життя, яке охоплює обмін діяльністю, порівняльні оцінки всього, що є необхідними для здійснення процесів, у яких головна роль належить грошам як засобу всезагального обміну. Економіка в цьому плані набуває необхідної складової життя, куди проникають усе нові культурні смисли.

Центральним пунктом «світу економіки» є феномен «*економічного*», який охоплює всі аспекти соціальної діяльності людини щодо забезпечення необхідного рівня життя. Ця обставина обумовлює багатоплановість економічного життя, у якому взаємодіє множина чинників. До «світу економіки» входять різні утворення – політичні, культурні, ціннісні, моральні, породжені існуванням та діяльністю людини і суспільства.

Матеріальність економічного світу опосередкована соціумом, особистістю людини, її мисленням. Економічна діяльність – не просто фізична активність, а доцільна, усвідомлена діяльність, яка здійснюється через думання, міркування та розум. У результаті виникає і формується *економічний спосіб мислення*, яке пояснює все, що відбувається у світі реального життя людини. У ньому домінує вплив економічних інтересів. Через економічну діяльність і мислення відбувається становлення та розвиток економічного життя.

Реальність «світу економіки» актуалізує соціальну й економічну діяльність, поза якою не може існувати людина в цьому світі. Ще на початку XIX ст., на початку формування економічної епохи, німецький філософ *Й. Г. Фіхте* вказував, що призначенням людини є не знання саме по собі, а *діяльність*. Лише діяльність визначає цінність людини. Нині це важливо, оскільки розвиток теоретичної економії (економічної теорії) відстає від розвитку реальної економіки, що обумовлено активізацією

діяльності, спрямованої на отримання конкретного, практичного економічного результату.

У соціальних і культурних реаліях економічного життя потрібно розрізнати змістовну відмінність між «економізмом» і «економічним». Перше означає обмежене трактування економічної сфери, спрощення її до примітивної тези: «матеріальне – первинне» («буде хліб – буде пісня»). Економізм означає абсолютизацію всього вигідного, корисного. Під економічним розуміється увесь обсяг економічної діяльності людини. А вона охоплює не лише прагматизм і вигоду, а й сферу морально-етичного: справедливість розподілу, довіру, не лише ціну, але й цінність праці, волю, мудрість та багато інших елементів. *Економічне* охоплює *економізм* як елемент, але не визначальний.

Соціальні інститути, морально-етичне та правове забезпечення є необхідними складовими «світу економіки». Розвинена економіка не може існувати поза соціальністю, яка розширює економічне життя. Це передбачає становлення економічного мислення в його найвищих проявах і можливостях. Ця обставина спрямовує сучасну філософію на виявлення сутності головних феноменів «світу економіки».

З другої половини ХХ ст. людство вступило в епоху інформації. Відомий аналітик цієї епохи *М. Кастельс* визначає її концептом «*інформаціональність*». Це нова якість організації сучасної цивілізації, у якій завдяки новим технологічним умовам генерування і передавання інформації стало фундаментальними джерелами продуктивного виробництва та влади. Особливість «інформаціонального» способу розвитку полягає в тому, що здійснюється *вплив знання на саме знання*. Тим самим знання стає головним джерелом продуктивності.

Головною рисою інформаційної епохи є створення *мережі*. «Мережеве суспільство» програмує саме себе, формує культуру «реальної віртуальності» шляхом інтеграції електронних засобів у масову аудиторію. Тому найважливішим для соціального життя і культури стає питання про доступ до мережі. Це робить можливим комунікацію, спілкування «з будь-ким і будь-коли».

Нові інформаційні технології зумовлюють формування нового співвідношення між соціальними процесами створення й оброблення

символів культури. Водночас вказані технології відкривають можливість миттєвого доступу до них усю планету. З урахуванням фактору глобалізації можна говорити про реальність «інформаційного світу». Якщо раніше досвід інших культур і знань був чимось далеким, примарним й екзотичним, то нині опинився зовсім поруч, «на відстані витягнутої руки». Можливість спілкування всупереч відстані та часу радикально змінила сприйняття і ставлення до чужої думки, межі та форми комунікативної практики індивіда. Монолог окремого індивіда дедалі більше перетворюється на планетарний діалог.

Специфіка «інформаційного світу» визначається тим, що мережа розвивається за принципом саморозвитку, вона не потребує зовнішніх імпульсів. Її рушійна сила вмонтована в саму систему. Ключовим моментом взаємовідносин людини і відповідної системи є входження в її структури. Питання «Бути чи не бути?», поставлене *Гамлетом*, тепер набуває іншого звучання: «Бути чи не бути в мережі?». Перебуваючи в мережі, людина одержує і з часом збільшує свої шанси досягти більших успіхів. Поза мережею немає жодних шансів, оскільки все, що має значення, організоване навколо світової мережі.

У цих реаліях інформація набуває нових якісних ознак, зокрема отримує додаткові можливості саморозвитку та самозбагачення. Інформація перетворюється в найбільш вагомий чинник багатства суспільства, у його головний ресурс. Інформаційна мережа як глобальна «електронно-нервова система» не має і не може мати персоніфікованого власника. На цю роль висувається інформаційний працівник, який отримує більший ресурс інформації, ніж безпосередній власник відповідного капіталу, тобто провідне місце належить працівнику інформаційної сфери.

В «інформаційному світі» усі об'єкти і явища розглядаються як *інформаційні об'єкти*. Цілісності світу надає смислова, інформаційна єдність. Людина постає творцем смислів, у силу чого головна її діяльність – *когнітивна*. Результат типу суспільного облаштування – *інтелектуальне, когнітивне суспільство, засноване на знаннях*.

У теоретичному плані інформаційний світ як реальність може бути розглянуто у чотирьох планах: специфічна технологія; особлива знакова система (семіозис); широкий спектр вирішення різних соціальних та

індивідуальних завдань; важливий фактор і аспект сучасного середовища життєдіяльності людини. У такому контексті інформаційна реальність постає в ролі важливого культурного, системоутворювального елементу сучасної техногенної цивілізації.

Результатом і складником інформаційного світу є *віртуальна реальність*. У загальному плані її можна визначити як один із видів символічної реальності, що насамперед створюється на основі комп'ютерної техніки. Віртуальна реальність – це реальність чуттєва, життєва, наявна «тут і тепер». Але попри схожість, навіть натуральність деяких імітаційних віртуальних реальностей, віртуальний користувач усе ж розуміє, що її події розгортаються лише всередині його свідомості, що їх немає для інших людей або у фізичному сенсі. За рахунок цього забезпечується почуття безпеки, відбувається дистанціювання від подій віртуальної реальності.

В інформаційному світі людина отримує низку нових якостей і можливостей. Вона починає жити і працювати у віртуальних містах, спілкуватися з віртуальними жителями, мандрувати в просторі та часі, програмувати і виготовляти нові інформаційні світи і віртуальні реальності. В інформаційному світі формуються нові ідеали, мрії, фантазії. Усе це сприяє трансформації не лише культури, а й звичного антропологічного образу людини.

Людина не живе в чужому для неї світі. Вона вибудовує своє життя за певними цінностями та смислами, співзвучними її еству. Невипадково чотири елементи космогонічних міфів – *вода, земля, вогонь і повітря* – запозичені людиною з гончарного виробництва, а Бог за давньогрецькою традицією фігурує як «деміург» (гончар, ремісник).

У контексті такого підходу вода для людини – це не просто H_2O . Вона і шторм, і дощ, і роса, і свята вода. Відповідно і вогонь – це не лише хімічна реакція, а й виклик нічному мороку, нічне багаття, блискавка, подвиг *Прометейя*, який приніс вогонь людям. Так само і земля для людини не обмежується поняттям про ґрунт або гумус: це – і життєвий простір людини, «рідна земля», «мати – сира земля», земляцтво тощо. А повітря – не лише атмосфера, а й дихання, «нічний зефір», гарячий самум, ефір, політ *Ікара*, небо.

Людина почала зводити свою модель Всесвіту разом із будівництвом свого житла, з появою осілости та міст. І якщо хату орієнтували за сторонами світу, то і світ розуміли як «*ойкумену*» (асоціація з «*ойкосом*» – домом). Людина перетворила екологію свого існування на культурне буття. Цей створений світ із привілейованим становищем людини, ця реальність, якій властивий аксіологічно значущий ландшафт, і становить специфічний «*ціннісно-смісловий Універсум*» (С. Б. Кримський). Інакше кажучи, це світ цінностей і смислових орієнтацій людини.

Наука і філософія виходять із припущення про невичерпність буття, нескінченну можливість його пізнання. Якщо так, то природно допустити, що більшість явищ дійсності нами не пізнана. Тоді в такій сфері непізнаних і таємничих явищ мають, з «по-людському» обмеженої точки зору, відбуватися чудеса. Найбільше чудо – це повна відсутність чудес у нашому житті. Звідси випливає: людина створила собі штучно комфортний світ, у якому відгородилася від усього незрозумілого, тривожного і таємничого. Таке комфортне життя-існування і виникає в ціннісно-смісловому Універсамі, або світі – *Ойкумені*.

Визначальною для існування та розвитку цього світу є ціннісно-смілова діяльність, яка забезпечує тривке існування цивілізаційних систем. Ціннісно-смісловий світ не зводиться лише до культури. Він охоплює три підсистеми: природу в аспекті її інформаційних можливостей, виражених у ноосфері; цивілізацію в аспекті її культурних можливостей і практичних реалізацій; індивідуалізоване соціальне життя в аспекті ціннісно-смілової діяльності.

Смисл і значення цінностей визначається їх індивідуальністю, неповторністю, новизною. Персональні цінності належать до духовного світу, який стоїть вище реального життя. Цінності – це сфера чистої духовності, яка допомагає зрозуміти «смысл» життя і значення нашого «Я» у світі.

Мета філософії полягає в тому, щоб відкрити людям доступ до таких цінностей, яких ще ніхто не переживав, зруйнувати перепони в «царство цінностей», постійно збагачувати світовідчуження людини новими відкриттями духу. Чим більш повноцінна і активніша особистість, тим більше цінностей вона відкриває.

Ціннісно-смысловий світ заявляє про себе через певні моделі Всесвіту. В інтегральному плані таку модель ціннісно-смыслового світу було запропоновано в античні часи у вигляді буття, представленого як *Космос*. Він розумівся як естетично впорядковане буття в його наочній чуттєвій предметності. У такому розумінні його протиставляли *Хаосу* і *Тартару* як втілення природної та соціальної гармонії.

У біблійній традиції було запропоновано іншу модель ціннісно-смыслового світу, що зображала систему буття як історію, яку можна творити і переживати. Це було драматично напружене, етично неврівноважене буття, обтяжене катастрофами і парадоксами чуда.

У сучасну епоху інтегральна модель ціннісно-смыслового світу постає у вигляді поняття про *ноосферу*, яку *В. Вернадський* розумів як синтез планети, соціуму та культури. Ідеться про те, що на певному рівні еволюції планети її біосфера підводить до необхідності розумного управління життям у його космічних проявах.

Ціннісно-смысловий світ із боку його цивілізаційної компоненти реалізовувався у вигляді «розумної ойкумени», «софійного буття». Такою моделлю ойкумени, її софійного начала виступало здебільшого місто як альтернатива «тьмі зовнішній», хаосу (степового, дикого або іноплемінного буття) на кордоні цивілізації. Такою функцією наділяли, наприклад, давній Київ, центром якого був храм святої Софії, – вважає *С. Б. Кримський*.

Не лише світові міста виступали в ролі моделі «розумної ойкумени» (Єрусалим, Рим, Константинополь, Париж, Київ), а й сад, а пізніше – регулярний парк. Він символізував багатство і розмаїття Універсуму, а паркове планування відображало ту чи іншу концепцію його устрою (прямокутне перехрестя алей – божественну природу явищ, серпантинні доріжки – свободу поведінки, садові лабіринти означали блукання людини, гроти були знаками єднання з природою).

У контексті «діяльності індивідуалізованого соціуму» ціннісно-смысловий Універсум був модельований через Слово як «божу премудрість» і «азбуку світу». Це диктувала теїстична природа християнства, для якого Бог – особистість. Пов'язати Бога-особистість зі світом можна було шляхом пред'явлення останнього як тексту божественних смислів. Звідси

одвічна для Європи *парадигма світу як книги*. До того ж, книга правила не лише за модель світу, а й була ключем до розуміння феномена – ціннісно-сміслового Універсуму. Так, «Божественна комедія» Данте і «Дон Кіхот» Сервантеса містять коди розрізнення середньовічної та новоевропейської картини ціннісно-сміслового Універсуму і поведінки в ньому людини. Дійсно, Данте веде Божественний розум в особі Беатріче і Вергілія, а поведінку Дон Кіхота вимірює здоровий глузд Санчо Панса. Данте мандрує за геометрично чіткими колами пекла і раю, а Дон Кіхот безглуздо блукає заїжджими дворами, які приймає за замки. Наприкінці своїх мандрів Данте споглядає Божественну гармонію і Розум світу, а Дон Кіхот повертається в жалюгідну оселю і помирає.

Два різні світи, дві епохи, а також різна поведінка в них людини. Але в кожному випадку ціннісно-смісловий Універсум репрезентує людську присутність у бутті, людське наповнення простору існування, олюднену дійсність. Ціннісно-смісловий Універсум як діяльно-творче буття задане в часі «ходою» людської історії. У результаті просування останньої змінюється не лише масштаб цінностей і смислів, а й увесь культурний ландшафт осмисленого буття. Кожна епоха – це нові мислення, знання, цінності, можливості.

Поняття «світ» розглядають стосовно природи, і тоді це матеріальна система, у якій реалізується життя людини, або ж стосовно соціуму, і тоді це світ культурного, економічного, технологічного життя людини. Ціннісно-смісловий Універсум інтегрує природний і соціальний світи в духовно-ціннісні аспекти цивілізації. Дослідження ціннісного потенціалу практичної діяльності відкриває евристичні можливості для розуміння людиною смислу свого життя. Отже, і усвідомлення моделей життєвого успіху, мотивацій інтелектуальної, наукової, економічної та політичної діяльності.

Запитання для самоконтролю

1. Що входить у поняття «світ життя людини»?
2. У чому полягає особливість «світу природи»?
3. Соціальний світ і світ культури: відмінність і точки перетину.
4. Які основні параметри інформаційного світу?
5. Що розуміється під поняттям «ціннісно-смісловий Універсум»?

Радимо прочитати:

1. *Губерський Л. В., Кремень В. Г., Ільїн В. В.* Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: навч. посіб. / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2019. – Розд. 5. – С. 91–110.
2. *Кремень В. Г., Ільїн В. В.* Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень) / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : Грамота, 2012. – 6, 8. – С. 146–165; С. 192–215.
3. *Йоас Г., Вігандт К.* Культурні цінності Європи / Г. Йоас, К. Вігандт. – Київ : Дух і літера, 2014. – 552 с.
4. *Кунцман П., Відман Ф.* Філософія: dtv-Atlas / П. Кунцман, Ф. Відман. – Київ : Знання-Прес, 2002. – 270 с.

7. ФІЛОСОФІЯ І ТЕХНОЛОГІЯ

«Техніка – це мислення і слово, які виходять на простір усього всесвіту. Техніка наближає нас до того, про що попереджали пророки – до приходу останніх часів»

М. Епіштейн

Свій родовід техніка і технологія ведуть від *Гефеста* – бога вогню і ковальської справи в грецькій міфології, сина *Зевса* і *Гери*. Жителі Аттики – центральної частини Греції – називали себе «синами *Гефеста*», оскільки він уособлював розквіт художньо-ремісничої творчості в епоху патріархату. Класичний образ *Гефеста* – коваль і майстер-творець у своїй майстерні, його помічниці – механічні служниці. Він кує для *Ахілла* зброю і прекрасний щит, для *Пандори* – корону, для *Зевса* – громи і блискавки. Проти своєї волі, за наказом *Зевса*, він приковує *Прометей* до скелі. Орфічний гімн зображає *Гефеста* як певну космічну силу, він майстер і художник – деміург, і він же світло, вогонь, ефір. *Гефест* охороняє житло, міста і народи, але також він охороняє Місяць і всі нічні світила. Отже, *Гефест* уособлює і *Олімп*, і пекло, і вищу творчість, і стійкий демонізм. Така суперечливість *Гефеста* передалася і сучасним технологіям: вони несуть блага, які полегшують життя, однак водночас створюють нові виклики і загрози для людини.

Економіка, політичний статус, добробут кожної сучасної країни визначається рівнем розвитку технологій. Основою поняття «технологія» є давньогрецьке слово «*техне*», що означає «мистецтво», «вміння»: насамперед мистецтво ремісника, який демонстрував досконалість виробленого зразка, точність виконання і якість. Ремісник вважався божественним творцем (деміургом), оскільки за його

мистецтвом («техне») вбачали чаклунську силу. Поступово «техне» (мистецтво) і «епістема» (наукове знання) стають предметом філософського осмислення, виступаючи синонімами. З часом вони поєднуються, виникає поняття «технологія», що нині характеризує виникнення нової – *техногенної* – цивілізації. У її вимірі виникає інша система соціокультурних зв'язків, відносин і цінностей, які потребують філософського осмислення.

Для багатьох техніка – це техніка, поезія – це поезія, і разом їм, як зазначав *P. Кіплінг* (стосовно Заходу і Сходу), не зійтися. Але видатний німецький філософ ХХ ст. *М. Гайдеггер* так не вважав. На початку 1950-х рр., після Другої світової війни, коли прийшло осмислення того, що сталося, він поставив питання про сутність *техніки і речі*. Безумовно, річ є тим, *що* вона є. Камінь – це камінь, річка – це річка, дерево – це дерево. Але що таке техніка?

Природа створила флору і фауну, але парових двигунів і комп'ютерів природа не створює. Техніка – це зроблене, штучне. Зроблене ким? Для чого? З якою метою? Техніка – це зроблений людиною інструмент, за допомогою якого вона облаштовує світ. Палиця, якою можна збити або дістати яблуко, це не техніка, а своєрідне продовження руки, предмет, який людина використовує для досягнення власних цілей. На думку *М. Гайдеггера*, техніка – це витвір, або, що одне і те ж, метод розкриття таємниці природи, спосіб здійснення істини. В античній філософії спосіб досягнення істини також називався «техне». Технікою називалися майстерність і витончені мистецтва.

Техніка, технічне оточує кожну людину. Усі звикли до цього, оскільки самі пристосовані до життя в штучному середовищі, самі поставлені слугувати йому, насамперед тому, що в ньому зручно і вигідно жити. Людство вже не помічає техніки. Дизайнерам, інженерам, винахідникам потрібно добре попрацювати, щоб розбудити почуття в людині та змусити визнати красу форм, того чи іншого технічного виробу чи споруди. Як приклад, можемо навести міст *Патона*, який з'єднує правий і лівий береги Києва. Так само авіаконструктор *Антонов* може захопити нас витонченістю ліній, досконалістю форм, благородною красою і вишуканістю силуету транспортного літака «Мрія».

Природа також красива, має різні пояснення причин свого виникнення та існування. Проте в природного є своя краса, у якої немає другого плану, маски, її неможливо прикрасити. Як можна прикрасити Ніагарський водоспад або місячну доріжку на нічному морі? Зустрівшись з такою красою, погляд людини відпочиває чи захоплюється. Краса природи формує почуття естетичного.

Штучна, технічно вироблена краса відрізняється від природної подвійним чином. По-перше, штучне може бути красивим, але воно ніколи не викликає в нас почуття піднесеного. Техніка не підносить, а відсилає до майстра, професіонала. По-друге, краса штучного не знає, що робити з безкінечністю. Вона не може поступальними, кінчними кроками зробленого розмістити в собі безкінечне (наприклад, безкінечну, безмежну глибину зоряного неба). Краса технічного співмірна зі знаком, а не з символом. Краса *символічна* (високе мистецтво) має безкінечне число смислів, а штучна краса, як *знакова*, є кінечною. Наприклад, автодорожні знаки мають силу вказування, дозволу чи заборону проїзду лише в межах дороги.

Однак краса в техніці має соціокультурний контекст. Можна прослідкувати єдиний ідейно-мотиваційний ланцюг перетворення принципу краси в науковому пізнанні від античного постулату «краса – це світопорядок (космос)» до ренесансної тези «краса – це відблиск істини», і від нього до максими: «математика є первообразом краси світу» (С. Б. Кримський). Це перетворення ідеї краси в ідею математичного визначення світу і було однією з форм усвідомлення евристичної ролі науки в технічному перетворенні світу. Наука, розкривши значущість принципу симетрії у формулюванні та функціонуванні законів техніко-технологічного будівництва, пов'язала красу математичних формул з об'єктивною (симетричною) впорядкованістю створюваних процесів, проєктів і предметів. Але чи відповідає краса техніки красі світу людини? Якою мірою техніка виявляє загальні підстави для подальшого існування людини у світі культури?

Аналізуючи проблему техніки, іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет зазначав, що людина – не мавпа з палицею, яка випадково володіє технічним даром. Не можна говорити, що, коли ми навчимо тварину ко-

ристуватися чудесами технічних досягнень, то в результаті отримаємо людину. Реальна людина має надприродні задачі. Тому людина не може, подібно до тварини, спрямовувати свою енергію на пристосування до середовища, на задоволення базових потреб. Людина має зберігати зусилля, щоб присвятити їх неможливому: реалізації планів свого життя у світі. Для людини «бути» – це завжди проблема. У бика, як і в барана, є природою дана сутність, яку ці тварини і реалізують. У людини немає сутності в цьому плані, тому їй нічого реалізовувати. Отже, людина продукує, винаходить, творить своє життя. Вона інженер і життя для неї є нічим іншим, як *техне, техніка*. Якби людина могла обійтися без техніки, то вона б її не винаходила і не виробляла. І не стала б, як *Архімед*, захищати свої креслення від агресивних дій римських солдат. Так, римський легіонер зарубав *Архімеда*, але ту математичну красу геометричних форм, яку побачив *Архімед*, неможливо вбити.

Смисл природи полягає в її об'єктивності. Поза нею існує людська суб'єктивність. Природа складається з речей, предметів і явищ, а людська свідомість і мислення – з образів, фантазій, сновидінь, які діють на людину як реальні речі. І людині важко зрозуміти, що діє на неї сильніше: річ чи образ речі. Техніка народжується з суб'єктивності, тобто з діяльності людини.

Суб'єктивність передбачає не статичне буття, а процес становлення. Ставати – означає увесь час переставати бути тим, ким ти є. Це означає постійно винаходити, творити, турбуватися про себе, бути активним. Активність – це не дія, тому що тварина і є постійна дія. Вона не відділена від неї, оскільки має рухатися, шукати та знаходити. Активність означає творчість, проективність, продуктивність, винахід, конструювання.

Людина є відкритою, незавершеною системою, вона легко вразлива. Свою вразливість людина рятує технікою, яка дає їй змогу більше бути самою собою, насамперед – ділити життя на роботу і дозвілля. Дозвілля надає можливість людині турбуватися про людське, суб'єктивне. Робота дає змогу задовольняти як фізичні потреби, так і розв'язати проблему самореалізації. Наприклад, у 2000 р. до н. е. в Шумерах людині потрібно було працювати лише один місяць на рік, щоб прогодувати себе. Решту часу вона працювала на царя, його сатрапів, воювала і займалася собою.

Сьогодні люди витрачають вільний час для відновлення своєї робочої сили. Дозвілля замінюється переглядом телевізійних передач і спілкуванням в Інтернеті.

У сучасної людини сформувалася *криза бажання*, яка полягає в тому, що людина має можливості досягти всього, чого хоче, але їй нічого не потрібно, вона нічого не хоче. Але це вже не технічна проблема, а проблема відмови від себе, своєї свідомості та здатності мислити.

Трагедія цієї відмови не в мисленні, а в пасивності, відмові від виходу за межі самої себе, до певної верховної ідеальної мети, яка задається певною совістю. Це схоже на будівництво храмів у давні часи. Архітектор знав, що за його життя храм не буде закінчено, адже храми будувалися століттями. Отже, те, що виходило за межі його життя, було основним його змістом.

Техніка і технологія – це надзвичайно серйозні фактори сучасного життя. Але людина, враховуючи їх вплив і значення, має жити зі наростальною відповідальністю за себе і своє майбутнє як людини.

Людський (антропологічний) вимір техніки яскраво виявляє себе в стратегіях її розвитку. Одна стратегія належить Сходу, інша – Заходу. Носієм першої, на думку Х. *Ортега-і-Гассета*, є *бодгісаттва* (той, чия сутність просвітлена). У буддизмі це ідеальна істота, яка виступає насамперед наставником і зразком для людей. Вона веде шляхом морального вдосконалення до нірвани. Носієм другої стратегії є *джентльмен* – «цілком порядна людина», людина раціональна, яка строго дотримується правил поведінки.

Бодгісаттва хоче жити поза життям. Для нього головне бажання – розчинитися у світі. Але тому хто прагне до усамітнення зі Всесвітом не прийде в голову ідея винайдення електролампочки, як це сталося з *Едісоном*. Життя в ролі безпосереднього заперечення природи не веде до створення парової машини, ідея якої прийшла *Дж. Ватту*. Бодгісаттва віддає свої сили створенню інших видів техніки. Він створює техніку (мистецтво) *медитації* – технологію досягнення абсолютного спокою, мистецтво зосередження на собі. Бодгісаттва цікавлять стани екстазу, мистецтво життя у світі чистого уявлення, технологія занурення в простір суб'єктивності (свідомості). Це одна з причин, чому Схід не був зда-

тен створити техніку, рівну тій, що покликана до життя прагненням стати джентльменом на Заході.

Джентльменом може бути будь-хто з будь-якої соціальної групи. Джентльмен – не аристократ, він не має давнього славетного родоводу. Він не має зайвих засобів до існування, він бореться за життя, використовуючи власні професійні здібності. Він професіонал, як, наприклад, *Шерлок Холмс*. Джентльмен не обманює, не присвоює чуже, якість зробленого ним можна не перевіряти. Вільний час джентльмен присвячує спорту або спортивним іграм.

Завдяки цим технікам не Східна – китайська або індійська – мудрість перемогла в протистоянні між Сходом і Заходом, а норми і правила раціонального життя джентльмена. Саме тому університети в усьому світі прагнуть до західних стандартів. Те ж стосується медицини – від наукових досліджень до охорони здоров'я. Більшість приймає наукові істини, що були відкриті *І. Ньютоном*, *Ч. Дарвіном*, *А. Айнштайном*. Не багато суспільств сьогодні чинять опір західним моделям збуту і споживання, а також західному способу життя. Дедалі більше людей вживають західну їжу, носять західний одяг, живуть у будинках західного типу. Навіть прийнятна для джентльмена організація праці, розпорядок дня, інфраструктура для відпочинку стають свого роду світовим стандартом. Західну релігію – християнство – сприймає сьогодні більше третини людства.

Такий результат став можливим завдяки технологіям і технікам Заходу, які засновуються насамперед на пізнанні природи. Схід застосовує свої техніки і технології на знанні людської суб'єктивності. У підсумку перед нами дві стратегії техніки, як *техне – мистецтва*, які визначили рівні розвитку цивілізацій – Східної і Західної.

Оскільки технічне визначається способом заміщення сил людини силами природи, то можна виокремити принаймні п'ять стадій у розвитку техніки («техне»). Перша – стадія *художника*. На ній відбувається «вибух» фантазій і уявлень людини. У результаті цього «вибуху» в пізньому палеоліті виникає наскельний живопис. Починає працювати свідомість, формується суб'єктивність, носієм якої постає художник. Відбувається перехід (трансгресія) за межу природного. З точки зору зовнішнього спостерігача нічого, звісно, не змінюється. Людина, як і раніше, постає

як проста сила природи, поки не розумна (не раціональна), хоча і мисляча істота.

На другій стадії – стадії *ремісника*, діяльність якого («техне») заснована на особистісних структурах людини, сфера уявного «зустрічається» з природним. Створюється простір підручних речей людини. Параметри технічної реальності формуються ремісником (деміургом), інфраструктура робочої сили якого заснована на особистісних зусиллях. Виникає людина як мисляча і розумна істота.

Включення розуму в систему природи стає необхідним, бо він протистоїть ентропії, вивільняє аграрне виробництво, розкриває інформаційні засади еволюції, забезпечує умови зростання цілісності природи, не шукає шляхи припинення процесу зменшення багатоманітності життя, а навпаки – розширює його. У цьому відношенні розум починає виконувати значення головного чинника в суспільному поступі.

На третій стадії – *машинної цивілізації* – відбувається розрив між структурами продуктивно-виробничої сили людини і особистісними структурами. У цьому розриві виникає машинна цивілізація, носієм якої постає професіонал. Із цього часу починається протистояння мислячого (інтелектуального) начала в людині та розумного (розсудкового – раціонального). З'являються люди розумні, але які не ставлять завдання мислити. Іншими словами, виникає раціональне суспільство.

На четвертій стадії – *біоінженерії* – конструюються вже штучні живі організми. Учені починають клонувати тварин (вівця *Доллі*). Виникають проекти клонування людини, хоча з етичних причин їх забороняють. У результаті «схрещування» людини і машини (у розумінні сучасних комп'ютерних технологій) з'являється багато людей, в організмах яких поміщені механічні чи електронні компоненти.

На цій стадії технічне перестає розумітися як щось механічне. Техніка приходиться на територію *біосинтезу*. Сучасні інженери-генетики вміють робити майже все, починаючи з хімічного синтезу біологічних речовин і закінчуючи вирощуванням органів людського тіла за допомогою стоволових клітин ембріона.

На п'ятій стадії – *нооінженерії* – створюються розумні машини, проте вони поки що не мислять. Ці машини знаходяться за межами синтезів

біологічної еволюції. Хоча вони, слідуючи створеним для них програмам, можуть продукувати хорали *Баха*, придумувати нові ноктюрни *Шопена*, малювати полотна як *Гоген*, писати тексти в стилі *Дельоза* або *Фуко*, грати в шахи і перемагати чемпіонів світу з цієї гри. Техніка починає долати межі антропології, відкриваючи смисл нелюдської (штучної, машинно-технологічної) краси світу.

Кардинальні зміни в суспільстві відбулися завдяки трьом промисловим революціям. Спочатку людство підкорило собі силу пари, слідом змусило служити собі електроенергію, а потім винайшло електроніку і цифрову техніку. Сьогодні ми стоїмо на порозі *четвертої* промислової революції. Експерти вбачають у ній глобальні зміни, що пов'язані зі злиттям технологій і стиранням граней між фізичними, цифровими і біологічними сферами.

Головна відмінність між третьою і четвертою промисловими революціями полягає в переході від простої цифрової техніки до інновацій, які базуються на комбінаціях технологій. Це і буде характеризувати новий етап їхнього розвитку. Прикладом є компанія *Apple*, яка впевнено демонструє, що вже не перший рік існує в четвертому технологічному вимірі. Доказом цього є те, що вся її продукція поєднує добротну електроніку та унікальне програмне забезпечення, які прекрасно підігнані між собою і лише в такому комплексі користуються поступом споживача.

Нині багато компаній інформаційно-технологічного спрямування розробляють унікальні прилади, які мають докорінно змінити як суспільне, так і індивідуальне життя людей. Звісно, технологічні інновації приведуть до революційного прориву у сфері пропозиції та продуктивності праці. Колосальні зміни відбуваються і у сфері транспорту. Компанія *Google* тестує свої безпілотні автомобілі, а в низці великих міст Європи і США активно впроваджуються роботи-водії. Успішність цих проєктів засвідчує швидко заміну людини штучним інтелектом.

Важливим моментом четвертої технологічної революції стане той факт, що будь-яке виробництво, можна буде в найкоротші терміни перепрофілювати під індивідуального замовника і його потреби.

Подальший розвиток технологій приведе до переходу багатьох професій від людини до роботів. У доповіді Оксфордського університету

зазначено, що до 2050 р. людство поступиться 50 % робочих місць штучному інтелекту. Керівники також змушені будуть шукати можливість заробити, оскільки їх місце займе штучний інтелект, адже він може приймати більш вигідні та прагматичні рішення. Перспективи бути більш потрібними є у представників творчих професій і працівників сфери послуг.

Кардинальні зміни відбудуться і в соціумі. Продовження завдяки нанотехнологіям терміну людського життя вплине на систему пенсійного забезпечення, соціального страхування, а також на ринок праці і на споживчі інтереси населення. Зміняться відносини людини і держави. По мірі того, як фізичний, цифровий і біологічний світи дедалі більше зближуються, нові технології та платформи дозволяють фізичним особам вступати в більш тісний зв'язок з урядами, координувати зусилля і навіть обходити системи контролю влади. Влада ж отримує нові можливості для посилення контролю над населенням. Від того, як влада зможе змінюватися під впливом нових технологій, буде залежати її стабільність.

У розвинених країнах, які мають достатню кількість матеріальних благ першої необхідності, інтереси людей спрямовані в більш «високі і тонкі» сфери – життєвого комфорту, задоволень, розваг, інформаційно-і культурного достатку, духовного прогресу, продовження життя.

Сьогодні перед людиною постає не просто нова реальність, а «доповнена реальність», яка наполегливо входить у життя кожного. Причому темпи цього процесу будуть зростати, допоки не настане ера «технологічної сингулярності», інакше кажучи, допоки Земля не перетвориться в єдиний гігантський сервер.

У контексті тих змін, що відбуваються через вплив досягнень інформаційного світу, управління системою вищої освіти загалом і закладами вищої освіти зокрема починають здійснювати *професійні менеджери*, а не вчені і педагоги. Це засвідчує, що природа освітніх процесів не змінюється, а змінюються технології навчальних і освітніх послуг. Уже почався масштабний перехід до ринку освітніх послуг, зокрема за рахунок приходу на цей ринок професійних організацій. З огляду на це, закладам освіти необхідно активізувати зусилля в продукуванні ефективних педагогічних

інновацій. Лідирувати у світі будуть ті країни, які, окрім промислової могутності, здатні створити національну інноваційну систему освіти.

Система інновацій є атрибутом західної організації життя. Технологічні інновації є головним елементом західної системи соціального прогресу та зростання. Західноєвропейська наука також досягла успіхів завдяки продукуванню нових, інноваційних ідей.

З урахуванням досвіду реалізації інноваційних ідей на практиці економічного і соціокультурного життя нова система навчання орієнтується на інформаційні технології. У результаті формується інноваційна система навчання й отримання знань, що має бути *не директивною, а демократичною*, на умовах відкритості, справедливості, рівноправності. Інформаційні технології обумовлюють факт багатоманітності соціокультурного життя, його складності та непередбачуваності. Становлення нової людини як продукту сучасних технологій концептуалізується в «суспільство знань» – новий тип соціальної організації, що являє собою процес духовного виробництва, орієнтованого на визначальний вплив інформаційних технологій. У їхньому контексті створюється новий культурний ландшафт та інформаційна субкультура.

Це нове положення науки, що в результаті переваги техніко-інструментальних завдань дедалі більше залежить від потреб і фінансових можливостей суспільства. Розуміння мети науки як пізнання істини поступово витісняється і замінюється конкретними проектами досягнення корисності та ефективності. Наука в «суспільстві знань» поступово зростається зі своїми технологічними додатками. Виникає особливий феномен «технонауки», що виражає себе через інформаційні та конвергентні технології (біо-, нано-, інформаційні та когнітивні), які утворюють нове середовище життя людини та нові способи орієнтації у світі.

Як соціокультурне поняття *життєвий світ* людини багато разів змінювався і був різним у різних епохах, завжди зберігаючи певні інваріанти. Сьогодні під впливом науки і технологій відбувається відкриття і викриття цих варіантів. Це означає спробу вийти за кордон природних обмежень. Ідеться про конструювання (з опорою на природні закони) нових утворень, які не можуть виникнути самі по собі. Це стосується також психіки і тілесності людини.

Таке конструювання є цілком реальним процесом, що може досягти свого результату, оскільки розробляються й існують відповідні технологічні засоби, зокрема ефект «технонауки». Її наслідком є ситуація, у якій вплив суспільства (насамперед владних структур) на розвиток науки переважає вплив наукових ідей на розвиток суспільства. Сучасна техногенна цивілізація являє собою матеріалізацію наукових ідей і теорій, а соціальна цінність науки набагато переважає рівень її оцінки суспільством. Інститути науки, наукове знання і діяльність учених суспільство оцінює набагато нижче, аніж опредметнені результати їхньої діяльності – матеріально-технічні цінності. У цьому полягає технократичне розуміння ставлення суспільства до науки.

У такій ситуації людина та її психіка опиняються в просторі постійного впливу нових наукових досягнень. Поширення нових інформаційних технологій утворює колосальні можливості для маніпулювання психікою. Загострюється стара філософська проблема співвідношення реального та уявного знання і думки, знання і здогадування. Адже за допомогою інформаційних технологій можна фабрикувати знання про реальність, створювати віртуальне «Я» і в певному розумінні жити у віртуальному просторі, де «розчиняються» відмінності дійсного світу і світу фантазій, сновидінь.

У просторі «технонауки» виникають пропозиції змінити біологічну природу людини. Є два варіанти: за допомогою *реконструкцій у її геномі*, щоб таким чином змінити психіку, потреби і способи життєдіяльності, або шляхом технологічних перетворень – *трансгуманізму*.

Теоретично можливими мисляться обидва варіанти, проте перший шлях постає ризикованим, оскільки може привести до неконтрольованої ланцюгової реакції мутацій. Другий шлях постає більш привабливим, адже не торкається радикального втручання в геном людини. Він спирається на порівняно розвинену теоретичну базу інформатики, робототехніки, може використовувати досягнення соціогуманітарних дисциплін, психології, генетики і нейронауки у сфері досліджень феноменів свідомості й особистої самоорганізації. Цей шлях перебуває в руслі розвитку нанотехнологій, біотехнологій, інформаційних, когнітивних, соціальних технологій (НБІКС) і відповідних до них сфер наукового знання.

Водночас необхідно зауважити і затвердити головну роль у системі НБІКС *соціогуманітарної складової*, покликаної розв'язувати морально-правові проблеми. Вона утворює нову антропологічну перспективу, формує таку систему смислів і цінностей, що долають горизонт біологічно обмеженої ментальності людини.

Історичний розгляд техніки нагадує нам про те, що абсолютна специфіка сучасних інформаційних технологій насправді є відносною. Так, усі технології передбачають розрив людини з природою. Спочатку виникли знаряддя як продовження і посилення органів тіла, потім – більш складні машини, агрегати, і нарешті – «програми», які зараз керують багатьма сторонами людського життя. Усі технології, технічні засоби «відчужують» людину від природного буття. Електрична лампочка теж колись поставала «диявольським насланням». Але чи можна уявити сучасне людське життя без електрики? Електроніка, яка є основою новітніх інформаційних технологій, з перспективи стала універсальною необхідністю життя людини.

Кожного разу створення нової інформаційної технології сприймалося як розрив зі справжнім, інтимним, цінним, духовним. Відомий усім нам ряд інформаційних технологій – «письмо – книгодрукування – Інтернет» підтверджує це правило. Так, *Сократ* розповідав про винахідника писемності *Тевта*, який сподівався, що користування письменами надасть народу пам'ять і мудрість. Однак цар фіванський, від якого залежало впровадження винаходу в життя, від такої перспективи відмовився. По-перше, письмо позбавляє пам'яті, оскільки не вимагає запам'ятовування в надії на чужі записи. Мудрість же дає міркування, а те, що приходить ззовні – запозичене, фальшиве, «лжемудрість». Інші аспекти письма несуть скоріше зло, ніж благо. На відміну від живої мови воно говорить одне і те ж усім без винятку (і знаючим, і невігласам). Воно не може відстояти себе, коли його критикують. Як і живопис, письмо лише видається живим, а насправді воно мертво. Винайдення книгодрукування також сприймалося як паплюження того справжнього мистецтва, якою була рукописна книга.

Масове тиражування книги позбавляє її індивідуальності, авторського почерку. В епоху Інтернету ностальгія за ним змушує людей

«полювати» за раритетними друкованими виданнями, які несуть сліди праці друкаря, художника, як за старовинною, антикварною цінністю.

Нові інформаційні засоби і технології виникали насамперед для практичних цілей. Так, письмо за часів фараонів виникло з потреби ретельно вести господарські справи, і лише пізніше люди здогадалися записувати священні тексти. Подібно до єгипетського письма, Інтернет сьогодні більше використовується для побутового та ділового спілкування. Але в ньому є віртуальні «музеї» і бібліотеки.

Інтернет дає нову свободу пересування по світу, коли людина носить з собою все потрібне для роботи і спілкування. Інтернет одночасно публічний і персональний, він є знаряддям і засобом діяльності. Наприклад, ми можемо управляти подіями, міняючи картинку і факти, переходячи від одного сайту до іншого. Водночас Інтернет – незалежне від людини середовище, у події якого користувач мимоволі залучається; ці події викликані не ним, а іншим. *Реальність Інтернету* підкорюється логіці програмування, посилань і правил, що встановлені не лише розробниками Інтернету, а і провайдерами, вебдизайнерами, модераторами. У результаті в Інтернеті створюється реальність, що водночас: технічна і природна, публічна і персональна, керована людиною і незалежна від неї.

Світ Інтернету – це світ віртуального спостерігача і світ, який охоплює всіх користувачів Інтернету. Це світ особистого поля і віртуального спостерігача, його віртуальне продовження, а також світ діяльності всіх інших користувачів. Як у свій час розвиток міст зумовив становлення урбаністичної культури, так і сам Інтернет започаткував нову цивілізаційно-культурну реальність. Місто створює умови для споглядання та спілкування, забезпечує анонімність, надає масу вражень. Аналогічно й Інтернет: дозволяє віртуальному спостерігачеві мандрувати по різних сайтах, знайомитися з цікавими людьми, залишатися анонімним, обирати спільноту тощо.

На перший погляд, в Інтернеті людина має справу з тією ж реальністю, лише схематизованою і підпорядкованою іншій умовності. Але тут людина нагадує *деміурга*, адже сама творить, конструює нові світи, виносить на обговорення свої проблеми тощо, тобто мислить і спілкується у

світі, який сам творить. Інтернет – це не паралельна відображуюча реальність, а така, що породжує новий віртуальний і zarazом реальний світ.

Колосальний злет цивілізації пов'язаний із досягненнями науки і технологій. Цього було досягнуто не за рахунок експлуатації (як вважають марксистки) чи накопичення капіталу (як вважають економісти), а за рахунок наукової і технологічної думки. Завдяки цьому ми живемо в період становлення нової цивілізації, де місце звичних культур, національних держав займають Інтернет, нові соціальні технології та глобальні перетворення. Зміст нової ери – зрощення мозку і Всесвіту, техніки і органіки, створення мислячих машин, працюючих атомів і квантів, доведення всіх життєвих процесів до швидкості думки.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке «техніка» і чим вона відрізняється від технології?
2. У чому полягає антропологічний вимір техніки?
3. Схарактеризуйте основні технології сучасної епохи.
4. Що таке «інформаційний світ» і яке місце в ньому людини?
5. Яке значення для розвитку людини і філософії має Інтернет?

Радимо прочитати:

1. Губерський Л. В., Кремень В. Г., Ільїн В. В. Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: навч. посіб. / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2019. – Розд. 8. – С. 151–168.
2. Кайку Мічіо. Фізика майбутнього. Як наука вплине на долю людства і змінить наше повсякденне життя у XXI сторіччі / Кайку Мічіо. – Львів : Літопис, 2013. – 432 с.
3. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття / Ю. Н. Харарі. – Київ : Наш формат, 2018. – Розд. 1–2. – С. 19–69.
4. Драйден Г., Вос Дж. Революція в навчанні / Г. Драйден, Дж. Вос. – Львів : Літопис, 2005. – 542 с.

8. СВОБОДА ЯК ВИБІР

«Я приречений не мати іншого закону, окрім мого власного... Тому що я людина, а кожна людина має сама відшукати свій шлях»

Ж.-П. Сартр

В історії французького правосуддя збереглася розповідь про суд над людиною, яка, розмахуючи руками, ненавмисно розбила ніс іншій людині. Обвинувачений виправдовувався тим, що його ніхто не може позбавити права розмахувати власними руками. Судове рішення ж проголошувало: визнати обвинуваченого винним, оскільки свобода розмахувати руками однієї людини закінчується там, де починається ніс іншої людини. Однак суд не враховував, у силу якої необхідності засуджений дозволив собі розмахувати руками, і наскільки він вільний був це робити.

Французький філософ-екзистенціаліст А. Камю пояснює неоднозначність проблеми свободи через міф про *Сізіфа*. Він винахідливий і хитрий, спроможний обманути навіть богів, що приводить до конфліктів із ними. За провину *Сізіфа* розгніваний *Зевс* послав за ним богиню смерті *Танатос*, але *Сізіф* обманув її, закував у ланцюги і декілька років тримав у полоні, тому люди не помирили. Коли бог війни *Арес* звільнив *Танатос*, вона першою своєю жертвою обрала *Сізіфа*. Але перед тим, як відійти в царство мертвих, *Сізіф* заборонив дружині здійснювати після його смерті погребальні обряди і приносити богам жертви. В Аїді (царстві мертвих) *Сізіф* умовив *Персефону*, богиню царства мертвих, дозволити повернутися до світу живих, щоб покарати дружину, яка порушила священні закони. Боги відпустили *Сізіфа*, але він знову обманув їх і залишився серед живих. За ним послали *Гермеса*, який нарешті забрав його в Аїд, де він був суворо покараний. *Сізіф* мав вкочувати на гору

камінь, який, досягнувши вершини, зривається вниз, і роботу потрібно починати спочатку. Це покарання символізує даремність спроб одержати верх над богами.

Традиція змальовує *Сізіфа* героєм, який бореться проти богів, відстоюючи своє право на свободу вибору – жити, а не помирати. Однак це завжди було складною проблемою. Постає завдання вияснити сутність свободи як головної умови добробуту та гідності.

Витоки свободи особистості ми знаходимо в античній Греції. Вільний від народження індивід живе на землі поліса, де встановлений розумний закон. Тому антонім до слова «вільний» – не стільки «раб», скільки «варвар» (той, хто «не грек»). Виникнення свободи як умови життя вільної людини пов'язують з появою демократії. Вона формується і стверджується в *полісі*, що існував за рахунок торгівлі. Замість пов'язаних кровними відносинами членів общини, виникає спільність людей, безпосередньо незалежних один від одного, а отже, вільних. Вони живуть за рахунок власної ініціативи, займаючись торгово-грошовою або ремісничою діяльністю і підприємництвом. Тут інститут рабства приймає інший характер, аніж в азійських країнах того часу. У полісі раб виступає як товар, жива власність певної особи. Він, раб, повністю у владі вільного господаря, а не колективу, слугує продовженням і посиленням його органів діяльності.

Усі раби вільного індивіда обслуговують не державу, а особисто його. Усі їхні здібності, індивідуальні якості розчиняються в особистості їхнього володаря. Чим більше в індивіда рабів, тим більше він має можливостей для свого ствердження як вільної особистості. Раби роблять його багатим і сильним, незалежним і майстром у ремеслах, вони можуть навіть навчати дітей. Важливо, що праця рабів забезпечувала не лише всім необхідним, а й надавала *вільний час* для занять за свободою вибору – філософією, політикою, економікою тощо.

По мірі історичного розвитку в полісах прослідковується тенденція переходу від аристократії до ліберальної аристократії, від неї до компромісу з демократією, а зрештою – повністю до демократії. Так закладається економічна і політична основа для появи активної, самодіяльної особистості. Цьому процесу сприяв розвиток торгівлі та ремесла. Активізація

торгівлі, як потім неодноразово засвідчувала історія, завжди супроводжується активізацією обміну думок, що формує культуру мислення. Розвиваючи індивідуальну активність, винахідливість, ініціативу, заняття торгівлею і ремеслом, «техне» виступає революційним началом, джерелом соціального неспокою і оновлення, протистоять централізації, консервації та догматизму.

Соціальне життя в містах-полісах повне жорсткої боротьби різних політичних груп, протікає в постійних дискусіях, дебатах, у швидкій і часто насильницькій зміні правителів. З'являються і швидко змінюються яскраві особистості: полководці, оратори, тирани, законодавці, мислителі. У цій ситуації «дух епохи», говорив *Г. Гегель*, безперервно виконує нове, яке уособлює свобода і народжена нею вільна особистість.

Поява і ствердження свободи робить її предметом філософських міркувань. Саме в атмосфері боротьби думок, ідей, інтересів формується духовна атмосфера, атрибутом якої є свобода мислення, слова і вибору як головне кредо досягнення життя.

Антична Греція демонструє достатньо прикладів свободи вибору. Видатний філософ *Геракліт* заради збереження свободи відмовився від царського трону, щоб повністю присвятити себе філософським розмислам. Лише усвідомлення своєї свободи як найвищої цінності спонукали *Зенона Елейського* вступити в боротьбу проти тирана і загинути, аби не жити під гнітом чужої сваволі.

У результаті ствердження демократії та вільної особистості постає необхідність визначити причини і сутність свободи: звідки походить і чому існує. Так, для атоміста *Демокріта* у Всесвіті відсутні будь-яка довільність, сваволя і випадок, а панує жорсткий і чіткий порядок. Атоми, з яких складається все суще, рухаються по прямій, без відхилень. Їх зчеплення здійснює світова причина – *Ананке*, світова доля. Стилю мислення *Демокріта* чужий дуалізм, неоднозначність, невпевненість і туманні вирази. Свобода поведінки атомів розбалансувала б його систему, як будь-яка зайва деталь припинила б роботу механізму. Свобода в такому випадку впливає з мудрості, яка формує три здібності: виводити правильні рішення, говорити і діяти правильно, робити те, що відповідає твоїм намірам і свободі вибору.

У атоміста *Епікура*, послідовника *Демокріта*, інше розуміння будови світу. Він зазначає, що свобода є результатом обмеження бажань. У силу цієї позиції він заперечує сліпу необхідність, яка пригнічує свободу волі людини. Жити по необхідності – це нещастя, але таке життя зовсім не є необхідним. Шляхи до свободи скрізь відкриті, їх багато, вони короткі та легкі, варто лише приборкати необхідність. Під цей життєствердний погляд *Епікур* підводить теоретичну основу: у нього атоми рухаються не по прямій, а відхиляються, тобто мають певну невизначеність поведінки, певну свободу волі, яка руйнує «визначеність закону».

На думку давньоримського мислителя-стоїка *Сенеки*, істинно вільним може вважатися лише одне заняття, яке робить людину вільною – філософія. Вона найбільш чиста, благородна, тому і підносить людину до свободи. Краща частина особистості вільна від примусу і рабства. Лише тіло може бути залежним, дух же завжди вільний.

Такої ж позиції дотримувався *Епіктет*, який народився рабом і лише у дорослому віці отримав свободу. Він впевнений, що з тілом людини можна зробити що завгодно (відрубати руки, ноги чи навіть голову), начебто показавши свою владу. Але це влада над тілом, а не духом, яким ніхто не може повелівати. «Подивіться на мене, – говорить *Епіктет*. – У мене немає ні громадянства, ні дому, ні рабів. Я сплю на голій землі. Тільки земля і небо і цей єдиний плащ. Чого ж мені ще не вистачає? Невже я не вільний? Так, вільний, я сам собі і цар, і господар».

Свою позицію стосовно свободи формує *Арістотель*. Людина буває щаслива лише тоді, коли реалізує всі свої здатності та здібності. Щасливе життя буває трьох видів: життя, повне радості та задоволення; життя відповідального і вільного громадянина; життя ученого і філософа. Проте щастя досягається за умови поєднання всіх трьох видів, що може зробити вільна людина. Отже, свобода громадянина виступає однією з головних умов щастя людини.

Свобода для *Арістотеля* є визначальною для життя людини в суспільстві. Вона пов'язана з моральним вибором. *Арістотель* розглядає її в контексті знання-вміння, яке прокладає шлях свободі, орієнтується на вибір кращого вчинку в ситуації етичного вибору. Джерело такого

знання – це специфічне моральне відчуття, інтуїція, яка виховується в людині життєвими випробуваннями.

Філософська постановка питання про *свободу волі* – самовизначення людини у своїх діях – формується в школі *софістів*. Вони протиставляють «*фіюсіс*» – порядок, породжений природою, і «*номос*» – порядок життя, який встановлюється самостійно кожним народом у державі.

Для *Сократа* вирішальна роль у здійсненні свободи належить знанню. Дійсно вільний, моральний вчинок можливий лише на основі чітких понять *блага* і *доблесті*.

Платон пов'язував поняття свободи волі з буттям *блага* як найвищої ідеї. Благо освячує порядок, який діє у світі як порядок доцільний. Чинити з позицій свободи, вільно – означає діяти, орієнтуючись на ідеал *блага*, узгоджуючи особисті інтереси з суспільною справедливістю.

Особливий етап у постановці питання про свободу волі становить християнська філософія і теологія. Людина покликана здійснити свою сутність, вчить Біблія, у єдності з Богом. Проблема полягає в тому, щоб поєднати силу Божої волі, з одного боку, і моральне зусилля людини, яка ще не досягла поєднання з Богом. З точки зору *Августина*, здійснення добра в діяльності людини можливе лише з допомогою Божої благодаті, причому незалежно від свідомості людини. На думку *Фоми Аквінського*, сфера свободи волі проявляється у виборі *мети* і *засобів* досягнення *блага*.

В епоху Реформації в протестантизмі стверджується, що воля Бога повністю програмує буття людини, тобто свобода волі людини мінімізується. Парадокс протестантської етики полягає в тому, що, постулюючи пасивність людської волі в здійсненні Божої благодаті, вона зуміла виховати *активістський тип особистості*. Цей активізм *М. Вебер* назвав «духом капіталізму».

В епоху Нового часу, коли починає формуватися ринкова економіка, яка передбачає свободу діяльності, тема свободи волі актуалізується. Для *Т. Гоббса* свобода волі насамперед означає відсутність фізичного примусу. Людина тим більш вільна, чим більше можливостей для самореалізації відкривається перед нею.

Свобода громадянина і «свобода» раба відрізняються лише кількістю свободи, якою вони володіють: перший не володіє абсолютною свободою.

дою, а про раба не можна сказати, що повністю не має свободи. Для *Б. Спінози* вільний лише Бог, людина ж як частина природи не є вільною, вона залежить від неї. Однак вона прагне до свободи, переводячи свої почуття в раціональну любов до Бога.

Для німецького філософа *Г. Лейбніца* розум примножує свободу, а страждання скорочують її. Він розрізняє свободу *негативну* (свободу від ...) і *позитивну* (свободу для ...). У англійського філософа *Дж. Лока* поняття свободи волі рівнозначне свободі дії: свобода – це здатність діяти відповідно до свідомого вибору. Для *Ж.-Ж. Руссо* свобода волі виступає фундаментальним визначенням людини. Перехід від природної свободи до моральної свободи можливий через використання законів, які створили самі люди.

Німецька класична філософія свободу волі розглядає з позиції «царства духовного». Для *І. Канта* вона можлива лише у сфері *моральної закономірності*, яка протиставляє себе законам природи. У *Й. Г. Фіхте* свобода – це інструмент здійснення морального закону. *В. Шеллінг* вважає дії вільними, якщо вони виходять із внутрішньої необхідності; свобода волі людини перебуває на перетині між Богом і природою, буттям і небуттям. Для *Г. Гегеля* історія європейського духа, культури – це процес усвідомлення свободи.

У волюнтаризмі *Ф. Ніцше* свобода волі – фікція, заблудження. Прагнення, *воля до влади* передбачає її очищення від моральних ідей свободи і відповідальності. Марксизм вбачав умову свободи в ліквідації приватної власності. «Царство свободи» уявлялося як комунізм, що знищує експлуатацію, приватну власність і саму основу примусу та не-свободи.

В екзистенціалізмі свобода волі – найбільш глибоке визначення буття. Свобода поміщає екзистенцію людини в ситуацію вибору, яка постійно змінюється. Для *Ж.-П. Сартра* свобода волі є родовою сутністю людини, яка «засуджена» до свободи. Свобода, вибір і життя за своєю суттю – одне і те ж, вважає філософ.

Домінантною тенденцією в трактуваннях свободи волі у філософії ХХ ст. виступає точка зору, згідно з якою людина завжди заслуговує на те, що з нею трапляється.

У класичній філософії свобода розуміється як здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів і цілей, засновуючись на об'єктивній необхідності. Тобто свою діяльність людина здійснює під впливом якихось певних зовнішніх сил, всупереч своїм внутрішнім переконанням, цілям та інтересам.

Окрім того, не варто ототожнювати «необхідність» і «примус». Для Б. Спінози прагнення людини жити, любити тощо зовсім не примушується для неї силою, а є необхідністю. Свобода постає можливістю розвивати свої потенціальні можливості. Проте розвитку та досягненню особистісної досконалості можуть завадити, наприклад, політичні події, зовнішні обставини. Людина живе як вільна особистість, якщо має можливість «вільно» розвивати свої потенціальні можливості. Внутрішні і зовнішні обставини також є визначальними факторами свободи. Лише Бог, або природа, можуть діяти абсолютно «вільно» і «невипадково». Людина може прагнути до свободи, щоб жити без зовнішнього тиску, але вона ніколи не зможе її досягнути.

Більш витончене розуміння свободи і необхідності демонструє видатний грузинський філософ ХХ ст. М. К. Мамардашвілі, який вважає, що вільною людину робить те, що інше зробити не може. Свобода – це не тінь необхідності, не те, що є саме по собі необхідним, а сама по собі є необхідністю. Це вимога, яку не можна не задовольняти, якщо ми хочемо, щоб щось було, наприклад, Любов, Творчість, Бог, Краса.

Реальна свобода діяльності людини постає насамперед як вибір альтернативних ліній життєдіяльності. *Свобода є там, де є вибір*: вибір цілей поведінки і діяльності; вибір засобів, які ведуть до досягнення цілей; вибір вчинків у певній життєвій ситуації тощо.

Проте співвідношення понять «свобода» і «вибір» не таке очевидне. По-перше, важливо вирішити питання: «Що первісне – свобода або вибір? Людина вибирає, і тому вільна, або, навпаки, вона вільна, і тому вибирає?» У першому випадку свобода постає результатом вибору. Приклад другого випадку можна знайти в античній Греції. Вільний грек міг обрати, як йому жити, а раб – ні. Для вільної людини діяльність була творчістю, для раба – виконанням заданої його господарем програми. Однак сама ситуація вибору вже накладає заборону на свободу, оскільки

детермінує її. *Свобода виявляється обумовленою тим, що попередньо задано вибором.*

По-друге, свободу і вибір легко помислити поза залежністю одне від одного. Наприклад, можлива ситуація, коли вибору немає, але ти вільний. Наприклад, людина може бути вільною і на вогнищі, і на хресті. Або протилежна ситуація, коли вибір є, а свободи – немає. Зокрема це ми спостерігаємо на виборах президента країни: жоден із кандидатів може тобі не подобатися, однак ти змушений зробити вибір.

Сама ситуація вибору – це не свобода, а лише необхідна передумова свободи, свободи діяльності. Сам акт свободи дії пов'язаний із вибором певної альтернативи в ситуації вибору та її реалізацією в наявній дійсності. Вибір альтернативи визначається насамперед мотивацією і цільовими установками людини, які обумовлені знанням. Знання, на яке спирається людина в процесі вибору – це насамперед *знання необхідності*.

Розуміння, знання необхідності корелюється не поняттями «необхідність» або «вибір», а поняттям «внутрішня свобода». Необхідність включає людину в розряд речей цього світу, заперечуючи цим саму можливість свободи. Свобода тут фіксується відносно до наявного порядку речей.

Внутрішня свобода, тобто свобода взагалі, є дещо іншим. Слово «внутрішня» вказує на «розрив» між людиною і зовнішнім світом. Внутрішній свободі не протистоїть зовнішня. Свобода – це те, що перебуває поза реальністю, існує там, де механізм впливу зовнішніх обставин і умов не працює. Свобода є тим, що дозволяє не прийняти реальність, а перетворити або створити її.

У цьому полягає відмінність між традиціями *стоїцизму* і *християнства*. Стоїки формулюють ідеал моральної людини без Бога. Позбавляючи людину Бога, вони позбавляють людину свободи. Християнство відкриває людині перспективу, з якої вона може вибудовувати свій погляд на світ і має місце для розвитку свободи волі. Стоїцизм, постулюючи розумність світу і незмінність його порядку, не залишає місця для руху і зміни, які є умовою свободи.

Приклад явленої свободи демонструє *Сократ*, уявлення якого про справедливість змусили піти у в'язницю і прийняти смертний вирок,

призначений йому по закону. Про шлях назустріч свободі заявляє А. Камю в п'єсі «Калігула». «Як важко ставати людиною», – говорить герої п'єси, римський імператор *Калігула*. Зустрітися зі своєю свободою – означає стати людиною. Що таке свобода? Це – *неможливе*. Але як помислити це неможливе? *Калігула* – імператор, у нього є все – влада, гроші, мільйони підданих, кохана жінка. Але вона помирає, що змушує *Калігулу* усвідомити своє безсилля.

Для чого тоді колосальна могутність, якщо не можна зробити так, щоб страждання зникли і люди більше не помирали? *Калігула* вирішує встановити царство, у якому буде правити *неможливе*. Що таке неможливе? Наприклад, дістати Місяць, або сміятися під тортами.

Проблема *Калігули* в тому, що, оголошуючи «царство неможливого», він продовжує жити у *світі можливого*. Те, що *Калігула* називає неможливим, є нічим іншим, як можливе, взяте у найвищому ступені. Зрештою, якщо Місяць не можна дістати, то можна дістатися до нього, але ця свобода – хибна. У *світі можливостей людина завжди залежна*. У цьому світі немає свободи.

Свобода як неможливе – внутрішня свобода – змушує відмовитися від категорій «свободи від ...» і «свободи для ...». Ці види свободи принципово не відрізняються. Свобода – не категорія вибору, а є абсолютний принцип. Вона чи є, чи її немає. Свободи не може бути наполовину, як не може бути половини любові, добра, віри, страху тощо.

Свободу легко постулювати, оголосивши її необхідною, якщо ми хочемо одержати мораль, вчинок або відповідальність, але свобода в силу своєї неможливості виявляється примарною. Якщо свобода є ніщо з наявного, існуючого, тоді її існування ставиться під питання. Чи не є вона вигадкою або примарою? На думку *І. Канта*, фізично пояснити свободу як спонтанність неможливо, а особливого інтелектуального бачення ми не маємо. Свободу потрібно шукати в моралі, моральних вчинках, або ж у совісті. Лише слідуючи моральному закону людина може діяти відповідно до принципів свободи.

Позиція *І. Канта* обумовлена його розумінням людини. Як природна (відчуваюча) істота, людина не вільна визначати, що їй відчувати, адже відчуття заповнюють її незалежно від того, хоче вона того чи ні. Водно-

час людина – розумна істота; вона є «річчю в собі», тому незалежна від природи і відчуттів.

Так, С. Франк виділяє дві свободи: свободу як сваволю, можливість чого завгодно, готовність до всього, і свободу як визначеність переконанням, упевненістю в тому, що лише цей, і ніякий інший, вибір є правильним. Сутність першої – свободи як сваволі – полягає в «безпідставній спонтанності»; сутність другої – в активності людини в процесі досягнення мети, бажанні самовизначення. Людина – це насамперед мимовільні, безконтрольні бажання (хотіння). Вони є виразом стихій динамізму її душевного і духовного життя.

Стихійний динамізм людської істоти небезпечний тим, що позбавлений будь-яких обмежень. Спонтанні людські хотіння фактично є неконтрольованими. На відміну від тварин, чий життєвий динамізм окреслений завданням збереження життя та інстинктом, людина – істота духовна, а життя духовне нескінченне. Мимовільні хотіння людини не обмежені природними потребами як природної істоти, а тому здатні безкінечно розростатися.

Свавілля можна помислити як первісну умову, можливість прийняття волі Бога. Для того, щоб прийняти, вмістити в себе волю Бога, потрібно насамперед мати свою волю як можливість. У цьому плані атеїста і вірянина розділяє «лише один крок». Свавільною є людина з підпілля – соціального дна. Вона – людина асоціальна, людина капризу, невизначеності, власного хотіння. Це людина до Бога, до цілей, до цінностей. Герой підпілля – людина хаосу, власних бажань.

У міркуваннях про свободу представників творчості, мистецтва відкривається її спонтанна, хаотична природа. Каприз, довільність, спонтанність, безпідставність – це чистий *хаос*. Тому свобода – це насамперед неочікуваність. Свобода – це не готовий засіб, девіз, з якими людина йде вершити свої величні справи, виходячи із ситуації. Свобода – це те, що саме по собі вимагає зусилля. Свободу не просто приймають, у свободі самій по собі потрібно навчитися жити. Між свободою як спонтанністю та невизначеністю, і свободою, яка дозволяє діяти, пролягає провалля.

Свобода представляє інтерес тими наслідками, які вона несе за собою. Сам по собі інтерес являє проміжок між повною спонтанністю і

порядком, між впорядкованістю і невизначеністю людини. Так, *Г. Гегель* визнає за людиною право на здатність «сходити з розуму» – оперувати можливостями поза дійсністю. Для *Ж.-П. Сартра* свобода людини виявлена у «відсутності сутності». Свідомість – це туман, туманність. Істина людини – це коливання, відсутність будь-якого зв'язку з предметністю, визначенням, чіткістю, якими наділяють людину ідеї, статуси та норми. Людина – насамперед істота асоціальна, не структурна, не належить реальності, а тому свобода – її покликання.

Спонтанність, свавілля показують здатність до перетворень. Це – не наслідування, а подія, яка перетворює самість, індивідуальність людини. Перетворення говорить про текучість, безперервність, динамічність людської істоти. Ця текучість виявляє себе у фігурах шамана або в образах богів давніх релігій. Наприклад, єгипетські боги втілюють у собі подвійну природу: *Шехмет* – жінка з головою лева, *Анубіс* – чоловік з головою шакала, *Тот* – чоловік із головою ібіса. У цих фігурах зафіксований момент перетворення одного образу в інший.

Сваволя – необхідний елемент свободи. Вона є моментом, пунктом, з якого починається свобода вибору, а з нього – шлях до створення нової реальності та нової ситуації свободи.

Дотичним до розуміння свободи як сваволі є поняття хаосу. У розумінні хаосу можна виділити дві ключові позиції. Згідно з першою, хаос мислиться в опозиції до порядку. Наприклад, таким є протиставлення *діонісійського* (*Діоніс* – бог вина і веселощів) і *аполлонівського* (*Аполлон* – покровитель мистецтв) начал. Перше начало пов'язане зі сп'янінням, вогнем, безумством, шаленством, бурею «древнього хаосу», а друге – з почуттям міри, самообмеженням, «свободою від диких поривів».

Друга позиція полягає в тому, щоб мислити хаос не як такий, що протистоїть порядку і заперечує його, а як те, що містить у собі порядок. Таке розуміння хаосу наявне в античній філософії, де поряд з уявленням про хаос як *заяння* і *безодні* в ролі невпорядкованої першооснови, першоречовини, він наділяється творчою силою, що породжує порядок (Космос). «Світ можна побудувати з хаосу» – така загальна теза цієї стратегії розуміння.

У сучасній філософії подібна логіка концентрується в понятті «*хаосмос*». Світ – це влада хаосу, що стверджує себе; це світ яскравих і бурливих образів, вільних від репресивної ідеї «подібності» та «ієрархії». Це світ як *хаосмос*, який не хаос і не космос (порядок), а хаос, який потенційно містить у собі космос. Це те, що містить у собі внутрішні можливості для нескінченної конфігурації.

У природознавстві уявлення про пульсуючий, самоорганізуючий хаос міститься в синергетиці – науці про самоорганізацію відкритих систем. Хаос обумовлює відкритість, а вона означає свободу обміну енергією. Хаотична стихія в живописі пробивається в працях *Пікассо*, *С. Далі*, *П. Клее* та ін. Зокрема, *П. Клее* писав: «Є логіка в тому, що я починаю з хаосу, і це є найбільше природне начало».

Хаос можна розуміти двояко – як простір, у якому все можливо, чи в якому нічого не можна. У першому випадку в світі можливі будь-які перетворення, і немає тієї інстанції, яка б поклала кінець нескінченному ланцюгу метаморфоз. У результаті на зміну традиційній людині приходять «людина розстановки» (*Ж. Бодріяр*), вільна у своїй функціональній діяльності, поле якої безмежне, як і простір фантазії. *Це світ випадку*, що відкриває неочікувані та несподівані перспективи свободи.

У другому випадку – *хаос є простір*, у якому нічого не можна. Насамперед це означає, що умова свідомості – порядок, завдяки якому виникають мислення, закони, знання тощо. Якщо на противагу цьому відсутні ієрархія, порядок, то можливі лише випадкові зв'язки, оскільки немає нічого, щоб їх поєднувало. Це світ фрагментарності, випадку, де є лише нескінченність одиничних кроків, а не системність, історія чи послідовність. Тому в ньому неможливо помислити свободу. *Випадок – це заборона на свободу. Порядок – це умова свободи.*

У результаті поняття «свобода» роздвоюється, постулюючись на два типи свободи. Перший тип – свобода є хаос, є той простір, у якому нічого не можна; вона має потребу в події, яка впорядковує, обмежує. Для *І. Канта* цією свободою-хаосом є спонтанність і моральний закон. Також це може бути протиставленість «самості» і Бога, «пустоти і архетипу» тощо.

Виникає питання про природу цього впорядковуючого начала – «події». Світ, у якому живе людина, – *хаосмос*. Модель «хаосмосу» через

постать Бога може видатися репресивною фігурою, але Бог – це те, що вимагає свободи, інакше людина постане маріонеткою в руках Бога. Первісна самотність – корінь свавілля. Водночас ця свобода – основа світотворення, оскільки свобода приймає Бога.

Для постмодерніста Ж. Дельоза, який називає свій світ «дегуманізованим». Порядок є побічною і необов'язковою подією в житті «фантазмів». Для того, щоб зберегти феномен людини, «антропологічний хаос» (хаосмос) потрібно мислити як те, що має потребу в самоконструюванні.

Прикладом переходу від хаосу до конструювання порядку є міркування С. Б. Кримського щодо «софійності» Києва і народження Русі. Уявіть собі великий степ, який охоплює два континенти. Для давньоруської людини степ був хаосом. Цьому хаосу потрібно було протиставити *розумну ойкумену* як умову порядку – місто, яке уособлювало собою софійне начало. Цим містом став Київ, центром якого є храм Софії Премудрості Божої.

Свобода – це внутрішня творча енергія людини. Через свободу людина може творити принципово нове життя, нове суспільство і світ. Наприклад, інформаційний світ – це результат творчості, проникнення людського генія в таїни закономірностей мікросвіту, творча комбінаторика технологічних досягнень в електроніці, кібернетиці, нанотехнологіях тощо. Це означає перехід певних меж, вглядування в недозволене і недоступне, що передбачає свободу думки, поведінки. Недарма художник-імпресіоніст Е. Дега говорив, що писати картину потрібно так, ніби здійснюєш злочин, адже переступаєш межі дозволеного.

Помилкою було б розуміти свободу як внутрішню причинність. Свобода перебуває поза причинно-наслідковими зв'язками. Філософія – творення духу, але духу свободи, пошук, певною мірою свавілля, боротьба. У результаті з'являються нові істини, ідеї, пропозиції, моделі, теорії, формується простір свободи мислення.

Сама по собі творчість не може бути лише творчістю «з нічого», подібно до творення з «нічого» Богом світу. Лише Бог може дивитися в *Ніщо* і творити з нього світ, як сказано в Книзі Буття. Однак кожна творчість починається з нічого (Ніщо), тобто зі звільнення з «обіймів» Ніщо. Це означає силу духовного прагнення того, хто хоче створити нове.

Творити може лише вільна людина. Це означає, що людина не лише природна істота, а і надприродна. Їй властива здатність виходити за межі свободи фізичних обмежень завдяки мисленню і духовним переконанням. Людина – це свобода, дух, «мікрокосм» (Г. С. Сковорода). Свобода дає силу творити з нічого, сила творити з себе, а не повторювати зразки існуючої реальності – природної та соціокультурної.

Справжня, дійсна свобода – це насамперед творчість, яка звільняє від тягара зовнішніх детермінацій і знову приводить до нового простору свободи творчості. І який би момент свободи ми не мали на увазі – чи вибір можливості, чи створення нової ситуації, скрізь ми знаходимо творчість. Саме вона є умовою свободи, яка завжди постає не лише вибором, а й викликом.

Запитання для самоконтролю

1. Чим для Вас є свобода і в чому її відмінність від сваволі?
2. У чому сутність свободи волі?
3. Розшифруйте тезу Бенедикта Спінози: «Свобода – це усвідомлена необхідність».
4. Що таке «внутрішня свобода» і як вона пов'язана з мудрістю?
5. Як Ви розумієте свободу слова і свободу творчості?

Радимо прочитати:

1. Губерський Л. В., Кремень В. Г., Ільїн В. В. Ескізи про мудрість. Від міфу до істини: навч. посіб. / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2019. – Розд. 12. – С. 223–240.
2. Йоас Г., Вігандт К. Культурні цінності Європи / Г. Йоас, К. Вігандт. – Київ : Дух і літера, 2014. – 552 с.
3. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття / Ю. Н. Харарі. – Київ : Наш формат, 2018. – Розд. 3. – С. 70–104.
4. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: підручник для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (профільний рівень) / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – Київ : Грамота, 2012. – Розд. 8. – С. 192–215.

ВИСНОВКИ

«Відверни свій погляд від усього, що тебе оточує, і спрямуй його всередину себе – така перша вимога, яку ставить філософія своєму учню»

Й. Г. Фіхте

Необхідність філософії обумовлена «вічністю» питань, що завжди ставила перед собою людина, яка прагнула до істини та добра. Однак це не проста справа. Особливість філософії в тому й полягає, що проблеми, які вона розглядає, є універсальними, людина стикається з ними в будь-якому віці, лише відкриваються вони їй у панорамі життя під різними кутами зору. І чим раніше вона знайде бодай першопочаткові підходи до їх розв'язання, тим більш успішним може стати її життєвий шлях.

Відповідь на питання про сенс життя людина шукає впродовж усієї своєї духовної історії. Але ми не можемо сказати, що вона їх знайшла. То чи доцільно вдаватися до філософії? Більшість людей спокійно живе і без філософії. Однак той, хто прагне знайти смисл свого життя, хто хоче бути розумним і потрібним, завжди буде звертатися до філософії. Усе залежить від того, ким хоче стати людина: чим більші очікування від майбутнього, тим необхіднішою стає потреба в знанні, творчому мисленні, зокрема й філософському. Саме воно відкриває шлях до *Життя* з великої літери. Подібно до того, як відомі твори мистецтва невичерпні для інтерпретацій, так само твори видатних філософів невичерпні за своїм змістовним наповненням, відкриваючи все нові і нові грані для кожного покоління.

Досвід поколінь показав, що філософія є найбільш продуктивною основою формування самосвідомості, зростання і виховання особистості та її духовної енергії. Філософія, як жодна інша наука, сприяє поглиб-

леному розумінню як кожної історичної епохи, так і сучасності, допомагає відтворювати та розвивати унікальність особистості. У цьому й полягає необхідність філософії, особливо для молодого покоління.

Навчальне видання

КРЕМЕНЬ Василь Григорович
ГАЛЬЧЕНКО Максим Сергійович
ІЛЬІН Володимир Васильович

**ФІЛОСОФІЯ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ДИТИНИ:
ОБДАРОВАНІСТЬ, ЗНАННЯ, ТВОРЧІСТЬ**

Навчальний посібник

Редагування: Ласкова-Ярмоленко Анастасія
Комп'ютерний дизайн і верстка: Нікіфоров Сергій

Електронне видання.
Формат 60×84 1/16. Умов.-друк. арк. 6,05

Інститут обдарованої дитини НАПН України
04053, вул. Січових Стрільців, 52-Д, м. Київ, Україна
тел./факс: (044) 481-27-02

E-mail: iod.napn@ukr.net, iod@iod.gov.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
Серія ДК № 6081 від 14.03.2018 р.